

Skript 41.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Lente 2019

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift

Jaargang 41 nr. 1, Lente 2019

ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift

Kloveniersburgwal 48, kamer E2.04/5

1012 CX Amsterdam

info@skript-ht.nl

www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op *Skript* kost 20 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij de boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Marlies Brand, Lieve Ettes, Mees Janssen, Maaike de Jongh, Dorine Maat, Joël van der Moore, Eva Nicole Pool, Aslıhan Öztürk, Pouwel van Schooten (hoofdredacteur), Veerle Veerbeek.

Redactieraad Dr. K. Beerden, drs. M. den Hertog, dr. D. W. A. G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, dr. J. Oddens en drs. E. J. de la Porte.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

INHOUDSOPGAVE

- 1 **Colofon**
- 3 **Redactioneel**
- 5 **Moderniteit als 'monumentale zakelijkheid'**
Drie monumenten en momenten in het
moderniseringsproces van de binnenstad van Amsterdam
Kim Sher
- 22 **Tegen de grens van emancipatie**
Nickeries reactie op de Britse emancipatie, 1820- 1842.
Doortje Swaters
- 39 **Zalig buiteneten**
De idealisatie van het landleven en de relatie tot eten in de zeven-
tiende-eeuwse Nederlanden
Maroesjka Verhagen
- 53 **De slaven van de sultan**
De positie van Europese slaven in de achttiende-eeuwse
Marokkaanse maatschappij
Melle van Marle
- 62 **Column**
Mannen en modellen
Tim Verlaan
- 67 **Een pleidooi voor de verbeelding**
Interview met Hans Goedkoop
Dorine Maat en Joël van der Moore
- 76 **Heersen, hiërarchie, huwelijken**
Interview met promovenda Sophie Rose
Maaïke de Jongh
- 80 **Recensies**
- 90 **Abstracts**
- 93 **Agenda**

Geachte lezer,

'Een jaarlijks terugkerend fenomeen (...) waarin getalenteerde bachelorstudenten zullen strijden om de eer en het prestige verbonden aan de prijs.' Zo beschreef de Skript-redactie in 2009 de pas opgerichte Skript scriptieprijs. Deze onderscheiding was bedoeld als tegengeluid tegenover alle masterscriptieprijsen rondom zeer specifieke onderwerpen. Dit werkte het versnipperende onderzoek in de hand. De eerste bachelorscriptieprijs voor geschiedenis was een feit. In dit nummer presenteert de redactie met trots de drie beste scripties die meedongen naar alweer de tiende editie van de Skriptieprijs. Net als in 2009 kregen wij tientallen inzendingen binnen, afkomstig van verschillende Nederlandse universiteiten en ook dit jaar discussieerden de redactie en redactieraad hevig over de winnaars. De enige verandering is de benaming van de prijs: deze correspondeert nu met de fonetische 'k' van ons blad. Hopelijk spreekt een toekomstige redactie over tien jaar van de twintigste editie!

In dit nummer zijn de artikelen die gebaseerd zijn op de genomineerde scripties te lezen. Kim Sher koppelt drie Amsterdamse kantoorpanden aan twintigste-eeuwse moderniseringsprocessen. Zijn onderzoek ontkracht het stereotype beeld van 'sobere, saaie en grijze wolkenkrabbers'. Doortje Swaters werkt met het begrip 'grensgebied'. Zij onderzoekt hoe verschillende sociale actoren in de Nederlandse kolonie Nickerie reageerden op de afschaffing van slavernij in Brits-Guyana in 1834, terwijl Nederland de slavernij pas afschafte in 1863. Tot slot analyseert Maroesjka Verhagen de Nederlandse idealisering van het landleven en de relatie tot eetcultuur in de zeventiende eeuw. Dit laatste onderzoek charmeerde de redactieraad het meest, en Verhagen mag zichzelf daarom de winnaar noemen van de Skriptieprijs 2018. 'Deze uitstekende scriptie laat zien hoe krachtig en relevant een cultuurhistorische studie kan zijn', aldus een van de redactieraadsleden. Wij feliciteren haar met deze overwinning.

Daarnaast nog een kleine inhoudelijke verandering. Het vorige jaargang stond de column in het teken van onze veertigste verjaardag. Dit jaar krijgt deze rubriek opnieuw een andere vorm. Een wisselende columnist schrijft over zijn of haar favoriete historische foto of illustratie. Tim Verlaan trapt af met een verhaal over stadsvernieuwing in het midden van de twintigste eeuw. Dan rest mij u alleen nog veel plezier te wensen bij het lezen van dit nummer!

Pouwel van Schooten

Hoofdreducteur

ARTIKELLEN

MODERNITEIT ALS 'MONUMENTALE ZAKELIJKHEID'

Drie monumenten en momenten in het
moderniseringsproces van de binnenstad van
Amsterdam

Kim Sher

Dit artikel onderzoekt de betekenissen van drie monumentale kantoorgebouwen in de context van het moderniseringsproces van de binnenstad van Amsterdam. De ontstaansgeschiedenissen van deze drie monumenten expliciteren de spanningen die dit proces in de eerste helft van de twintigste eeuw met zich meebracht; spanningen tussen verzakelijking van de historische binnenstad en een nieuwe soort monumentaliteit, particuliere ondernemingen en de publieke ruimte, economie en architectuur, commercie en kunst. Daarnaast heeft de wisselwerking die in deze studie centraal staat, tussen enerzijds de algemene, ondergrondse, ‘stroom’ van moderniseringsprocessen en anderzijds de bijzondere gebouwen die hieruit voortkwamen, de moderne binnenstad van Amsterdam daadwerkelijk haar vorm gegeven.

INLEIDING

Wie aan een kantoorgebouw denkt, heeft waarschijnlijk een beeld van een sobere, saaie, grijze, gestandaardiseerde wolkenkrabber van glas en beton in zijn of haar hoofd; allesbehalve een sierlijk, uitzonderlijk en aantrekkelijk gebouw.¹ Dit beeld klopt misschien voor de meeste kantoorgebouwen, maar niet voor een groot aantal kantoorgebouwen die in de eerste helft van de twintigste eeuw in de binnenstad van Amsterdam gebouwd zijn. Deze monumentale panden, zoals de Utrecht aan het Damrak (1905), het Scheepvaarthuis aan de Prins Hendrikkade (1916) en het Telegraafgebouw aan de Nieuwezijds Voorburgwal (1930), waren allerminst saai en grijs.

Deze kantoorpanden waren nieuw in het straatbeeld van Amsterdam; in hun grootte, kostbaarheid, stijl en functie waren deze panden *anders* dan de gebouwen in hun omgeving. Vanwege hun bouwtijd, locatie, ontstaansgeschiedenis en uiterlijk, zouden deze monumentale kantoorpanden als expressies *par excellence* van de moderne stad gezien kunnen worden. Hun verhaal is in de historiografie van het moderniseringsproces van Amsterdam echter marginaal en onderbelicht gebleven. Dit gebrek komt deels doordat er in de bestaande historiografie tot nu toe weinig onderzoek is gedaan naar kantoorgebouwen en hun plaats in het bovengenoemde proces. In de twee belangrijkste overzichtswerken, *Amsterdam 1876-1914* van Michiel Wagenaar en *De moderne historische stad* van Paul Meurs, wordt althans een langetermijnperspectief

gehanteerd waardoor de concrete uitingen van het moderniseringsproces ondergeschikt blijven aan de grote, ondergrondse, tendensen.²

Daarentegen is er juist in architectuurhistorisch onderzoek veel aandacht besteed aan de grote publieke moderne monumenten van Amsterdam, zoals de Beurs van Berlage en het Centraal Station, die de vele naastliggende kleinere monumenten als het ware overschaduwden. Kantoorpanden worden meestal op een beperkte manier behandeld in overzichtelijke studies over moderne architectuur en biografieën van architecten. Werken die wel gewijd zijn aan specifieke kantoorgebouwen, zoals *Van der Mey en Het Scheepvaarthuis* van Helen Boterenbrood en Jürgen Prang uit 1989, blijven op gelijke wijze beperkt tot stilistische, biografische en architectuurhistorische beschrijvingen, waarmee de context van stedelijke moderniseringsprocessen ondergeschikt blijft of helemaal buiten beschouwing.³

Kortom, 'Het kantoorlandschap van Amsterdam', om met het boek *Het winkellandschap van Amsterdam* van Clé Lesger (2013) in gesprek te gaan, is een geschiedenis die nog geschreven moet worden.⁴ In deze optiek is dit onderzoek bedoeld als een eerste, bescheiden, stap in deze richting. Nadat ik de bestaande historiografie van de moderne stad en de opkomst van de moderne kantoorgebouwen in grote lijnen uiteen zal zetten, zullen de verhalen van drie verschillende monumentale kantoorgebouwen chronologisch besproken worden. Hiermee zal zowel het eigenaardige van elk pand benadrukt worden als de saamhorigheid van de drie in het algemeene historische proces. Deze drie monumenten vertegenwoordigen namelijk als geen ander hoe de ondergrondse historische 'stroom' van moderniteit zich op nieuwe en uiteenlopende manieren manifesteerde in de stedelijke ruimte.

MODERNISERINGSPROCESSEN IN AMSTERDAM: CITYVORMING EN KANTOORGEBOUWEN

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam de Nederlandse economie in een stroomversnelling terecht. Naar aanleiding van verschillende nationale en internationale gebeurtenissen, zoals de uitvinding van de telegraaf en de stoomboot, een geleidelijke overgang naar de industriële productiewijze en een verbetering van de communicatie- en transportmiddelen, kwam het land na een lange tijd van economische stagnatie in een periode van herstel en groei.⁵

Deze economische stroomversnelling, die zelfs door tijdgenoten als een soort tweede Gouden Eeuw werd gezien, bracht een schaalvergroting in het bedrijfsleven met zich mee, die samen met een veranderend stedensysteem tot radicale ruimtelijke gevolgen in de steden heeft geleid. In het standaardwerk van Michiel Wagenaar,

Amsterdam 1876-1914, laat hij zien hoe de groei van de economie zich vertaalde in een 'groeïend ruimtebeslag' en een 'groei in het aantal vestigingen' van de commerciële en financiële bedrijfssector, met name in de kern van de historische binnenstad van Amsterdam.⁶

Dit proces, waarbij naast de bevolkingsgroei, nieuwe commerciële en financiële ondernemingen de historische stad binnendringen, met het gevolg dat de bevolking naar nieuwe woonwijken buiten het centrum verhuist, wordt in de wetenschappelijke literatuur 'cityvorming' genoemd.⁷ Een van de meest zichtbare manifestaties van dit proces in de binnenstad is de opkomst van een nieuw gebouwtype, in Wagenaars terminologie, 'het "pure", niet langer bewoonde kantoorpand'.⁸

Tot ongeveer het midden van de negentiende eeuw was het kantoor, waar de administratieve en financiële aspecten van het bedrijfsleven zich afspeelden, in het huis van de ondernemer gevestigd. Met het moderniseringsproces dat hierboven in grote lijnen is geschetst, kwam er geleidelijk een eind aan deze gemengde werk-woonsituatie. De schaalvergroting van ondernemingen en het toenemend belang van aspecten van financiering en management, zorgden ervoor dat de kantoren aan huis te klein werden en niet meer voldeden aan de eisen van het bedrijfsleven.⁹

Er zijn daarnaast ook andere verklaringen voor het onderscheid tussen huis en werk dat in de loop van de negentiende eeuw gestalte kreeg. I.J. Brugmans stelt bijvoorbeeld in zijn essay over de ontwikkeling van kantoren, 'Het kantoor toen en nu' (1977), dat naast de groei van administratie en bureaucratie, ook de meer algemene tendens van onderscheid tussen 'beroepssfeer en privésfeer', die kenmerkend is voor de moderne tijd, een rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de moderne kantoorgebouwen. Deze ontwikkeling was zo grootschalig en raakte bijna alle sectoren van het bedrijfsleven, dat er volgens Brugmans sprake is van een 'verkantoring der maatschappij'.¹⁰

Hoewel Wagenaar in zijn studie de rol van kantoren in de cityvorming van Amsterdam wel als essentieel beschouwt, en de 'kantorensector' zelfs als 'de wegbereiders van de cityvorming' noemt, blijft zijn beschrijving zeer algemeen. Specifieke kantoorgebouwen worden slechts door Wagenaar genoemd als voorbeelden en worden niet uitvoerig behandeld.¹¹

Monumentale kantoorgebouwen, zoals de Utrecht, het Scheepvaarthuis en het Telegraafgebouw, nemen in dit verhaal een tussenpositie in. Aan de ene kant representeren zij de stroom van particuliere ondernemers, die met hun relatief kleinschalige bouwprojecten een algemene tendens van verzakelijking van de stad (cityvorming) stimuleerden. Aan de andere kant, mede door grootschalige economische en sociale veranderingen, groeide een aanzienlijk aantal van deze kantoorgebouwen

uit tot bijzondere stedelijke monumenten, die hun 'zakelijke' functie als het ware overtroffen. Deze spanning tussen het verzakelijingsproces van de oude binnenstad en de nieuwe monumentaliteit heeft de moderne stad daadwerkelijk haar vorm gegeven.

1905: DE UTRECHT

De geschiedenis van het kantoorgebouw van verzekeringsmaatschappij de „Utrecht” op het Damrak kan gezien worden als exemplarisch voor de cityvorming van Amsterdam.¹² De moderne verzekeringsmaatschappijen behoren namelijk tot de meest actieve bouwers van kantoorgebouwen in de binnenstad, in de besproken periode. De maatschappij werd 'geboren' tijdens de economische 'stroomversnelling' die Nederland doormaakte (vanaf 1876 werd de oprichting voorbereid en in 1883 is de oprichtingsakte afgelegd), en heeft zoals het gehele verzekeringswezen in Nederland een spectaculair snelle financiële bloei en expansie gekend – er werden tussen 1880 en 1900 63 nieuwe levensverzekeringsmaatschappijen opgericht!¹³ Deze moderne, met elkaar concurrerende, grote ondernemingen met veel kapitaal speelden daardoor een cruciale rol in de cityvorming van Amsterdam.¹⁴

In lijn met het moderniseringsproces dat hierboven is beschreven, verzezen er in de historische binnenstad van Amsterdam nieuwe grote kantoorpanden van verschillende verzekeringsmaatschappijen, die zowel beantwoordden aan de behoefte aan schaalvergroting van de bedrijven, als concurreerden met de bestaande bedrijven over een toenemende afzetmarkt. Zo verscheen bijvoorbeeld in 1891 het tot dan toe hoogste, particuliere pand in Amsterdam, aan de hoek van de Keizersgracht en Leidsestraat; een kantoorgebouw van 26 meter hoog van de New York Life Insurance.¹⁵ Daarnaast hebben kantoorgebouwen zoals die van Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrenten aan het Damrak (1893) en het pand van De Nederlanden van 1845 aan het Muntplein (1894) zelfs een nieuwe, moderne, twintigste-eeuwse richting in de architectuur verkondigd. Dit dankzij de ontwerpen van H.P. Berlage, de architect die de geschiedenis is ingegaan als de grondlegger van de moderne architectuur in Nederland.¹⁶ In dit opzicht lijkt het kantoorgebouw van de „Utrecht” aan het Damrak geen uitzondering te zijn, in een reeks van vele kantoorgebouwen van verzekeringsmaatschappijen, en in ieder geval is het geen pionier als modern, monumentaal gebouw.

Wie de Utrecht echter vanuit de juiste afstand bezichtigt, kan zien hoe dit pand letterlijk uitsteekt boven de rest van de gevelwand. Een van de oorspronkelijke doelen van dit project is vanuit dit perspectief ook duidelijk: het creëren van een prestigieuze aandachtstrekker in een drukke winkelstraat. Dit bijna 40 meter hoog monumentaal kantoor- en winkelgebouw (tegenwoordig een speelgoedwinkel) is niet alleen afwijkend

in het straatbeeld van het Damrak maar was in de gehele 'moderne historische stad' een uitzonderlijk monument. In een aantal aspecten was de Utrecht vernieuwend en in zeker mate een breuk met de bestaande conventies van kantoorpanden.

Ten eerste was het project aan het Damrak van begin af aan een beleggingsproject. De „Utrecht” was, zoals de naam suggereert, in Utrecht gevestigd. Naast een nieuw hoofdkantoor in Utrecht, had de maatschappij in verschillende steden ook hoofd- en bijkantoren gebouwd. Ook in Amsterdam had de „Utrecht” een bijkantoor aan de

De Utrecht.

Bron: Stadsarchief Amsterdam.

Keizersgracht 201, gebouwd in 1896 en ontworpen door architectenbureau A.L. van Gendt en Zn., als onderdeel van een groot nieuw beleggingsproject; een winkelgalerij met kantoor- en woonruimte aan de Raadhuisstraat (1896-1898).¹⁷ Het project aan het Damrak beantwoordde dus niet aan een gebrek aan kantoorruimte, oftewel de administratieve groei van de maatschappij. Het werd vanaf begin af aan als beleggingsproject gezien, en het was daarom al vóór de bouw duidelijk dat de binnenruimte verhuurd zou worden aan andere ondernemers, zoals de firma 'L. Dake & Zoon Hofleveranciers'.¹⁸

Op de tweede plaats was het gebouw aan het Damrak een prestigeproject van ongekende omvang. Het moest de prestige van de „Utrecht” uitstralen en de gebouwen van concurrenten in hoogte, materiaal en decoratie overtreffen.¹⁹ Het nieuwe commerciële centrum van Amsterdam werd gezien als een groot 'reclamebord', waarop verschillende ondernemers, zoals de „Utrecht”, concurreerden om zichtbaarheid. De beste locaties om gezien te worden, waren natuurlijk de centrale verkeersassen van de City en de drukke winkelboulevards. Het Damrak groeide tijdens de cityvorming tot een van de meest prestigieuze City-assen, die van het

Centraal Station via de Dam tot aan het Muntplein doorliep. Hier werden volgens Wagenaar de 'hoogste onroerendgoedprijzen van de stad geboden'.²⁰

Als gevolg van deze twee elementen – een surplus van kapitaal dat geïnvesteerd moest worden en nieuw gedachtengoed over het promoten en zichtbaar maken van het bedrijf – heeft de „Utrecht” gekozen om aan het Damrak een uitzonderlijk gebouw te laten bouwen. We kunnen aannemen dat het de wens van de „Utrecht” was om zich duidelijk te onderscheiden van de andere verzekeringsmaatschappijen in de binnenstad. Deze wens en de financiële bloei hebben de directie gedreven om de gewaagde keuze te maken om de opdracht te geven aan twee zeer jonge architecten, J.F. Staal en A.J. Kropholler, met nieuwe, 'uitheemse' ideeën over de architectuur van kantoorgebouwen.²¹

Die uitheemse ideeën had Staal in 1901 in Amerika opgedaan en waarschijnlijk hebben de New Yorkse wolkenkrabbers hem beïnvloed.²² Het is daarom ook geen toeval dat de Utrecht, voltooid in 1905, als 'Amerikaans' gekarakteriseerd werd, zowel door contemporaine critici als door latere architectuurhistorici.²³ Naast de ongekende hoogte van ongeveer 40 meter (elf verdiepingen) en de sterke verticaliteit van het gebouw, die mede door de zes zware pilasters in het middendeel werd benadrukt, is er gebruik gemaakt van duur materiaal om het exterieur indrukwekkend te maken; groen Zweeds marmer, Labrador graniet en een dakbedekking en schoorsteen van koper.²⁴ Hiermee contrasteert de Utrecht sterk met de sobere bakstenen gevels van de concurrenten op het Damrak.²⁵

Bovendien waren er tweeënhalve meter hoge, hardstenen beelden boven de ingang en winkelpui geplaatst. De 'beeldencyclus' van beeldhouwer Joseph Mendes da Costa symboliseerde de verschillende fundamenteën van het verzekeringswezen, zoals 'Bescherming' en 'Spaarzaamheid'.²⁶ De verwikkeling van kunst en consumptiegericht architectuur in de moderne stad komt hiermee duidelijk naar voren, zoals geconstateerd werd in *De Opmerker*:

In de moderne of gemoderniseerde stad staat de architectuur in dienst van de reclame (...). In een moderne stad vraagt een winkelier, een verzekeringsmaatschappij (...) niet naar schoonheid, als de architect aan het werk gaat.²⁷

Het gebouw als geheel werd door tijdgenoten niet alleen gezien als een commercieel gebouw van een particulier (en had dus geen kunstzinnige waarde), maar werd bovendien opgevat als iets vreemds (en ongepast) in het straatbeeld van Amsterdam.²⁸ Zo schrijft de heer P.F. Laarman in een kritisch stuk in *De Telegraaf* (1906), gericht op Staal en Kropholler: 'Sinds is het geheele Damrak bedorven (...) hoop voor u dat u daar

niet zoo'n heidensch, lompe „skyscraper” (...) hebt opgestapeld.²⁹ De kritiek op het gebouw en de typering als 'Amerikaans', werd ook in het tijdschrift *Architectura* in 1909 benadrukt, in een rubriek die werken van Staal en Kropholler behandelde: 'In hun eerste optreden zat iets gewild-Amerikaansch.'³⁰ En daarna, over de Utrecht zelf: 'grof, niet voornaam.'³¹

Het 'Amerikanisme' van de Utrecht vertegenwoordigde de spanning die dergelijke bouwprojecten van particulieren in de nieuwe binnenstad met zich meebrachten. De commercialisering van het straatbeeld betekende onder andere een gebouw van elf verdiepingen hoog, bekleed met groen Zweeds marmer, dat eerder geïnspireerd was op de wolkenkrabbers in 'New Amsterdam', dan op de Nederlandse bouwtraditie van baksteen. In het begin van de twintigste eeuw werd dit soort gebouwen in oud Amsterdam nog gezien als een ongewenste indringer. De Utrecht staat dan ook op een bepaalde manier in contrast met het volgende monumentale kantoorgebouw, dat juist de stedelijke en nationale trots symboliseerde.

1916: HET SCHEEPVAARTHUIS

De ontstaansgeschiedenis van het Scheepvaarthuis correspondeert, op gelijke wijze als dat van de Utrecht, met het algemene moderniseringsproces van Amsterdam. Dankzij een aantal grootschalige nationale projecten, zoals het uitgraven van het Noordzeekanaal (1876) en het Merwedekanaal (1892) ontstond er een periode van economische bloei voor de Amsterdamse rederijen.³²

Het 'huis' van de scheepvaart (tegenwoordig een vijfsterrenhotel) was het nieuwe hoofdkantoor van de zes belangrijkste Amsterdamse rederijen en was zelfs een van de eerste soortgelijke bedrijfsverzamelgebouwen in Europa.³³ Het gebouw zou de overgang van een premoderne scheepvaart en haven naar moderne passagiers- en handelszeevaart vertegenwoordigen en de economische bloeiperiode die de rederijen aan het eind van de negentiende eeuw hadden meegemaakt ruimte en vormgeven. Het zou de (zee)helden van de VOC-tijd verbinden met het financiële succes van de reders aan het begin van de twintigste eeuw en de scheepvaart in de moderne stad herpositioneren.³⁴

Hierin zit echter de crux van het verhaal: het Scheepvaarthuis markeert in de historiografie van de cityvorming zowel een hoogtepunt als een slotfase. Niet alleen qua bouwperiode, maar ook wat betreft locatie bevindt het Scheepvaarthuis zich aan de 'rand' van de City.³⁵ Uit de studie van Boterenbrood en Präng over het gebouw blijkt dat de KNSM, de grootste rederij van de zes, in eerste instantie andere locaties probeerde te verwerven. Het eerste terrein aan het Damrak, tegenover Victoriahotel, was of te duur, of niet te koop. De tweede optie, het West-Indisch Huis, wilde de regering niet verkopen.³⁶

Ook al had de uiteindelijk gekozen locatie het voordeel van nabijheid tot de Oostelijke Handelskade, waar de activiteiten van de haven zich afspeelden, en was deze bovendien een locatie met historische betekenis, toch lijkt het er in retrospectief op dat de reders een voorkeur hadden voor de centrale verkeersassen en winkelboulevards van de nieuwe binnenstad.³⁷ Het feit dat er twee grote uitstalkasten met modellen van de passagiersschepen naast de hoofdingang

Het Scheepvaarthuis.
Bron: Stadsarchief Amsterdam.

zijn geplaatst, versterken het vermoeden dat, zoals bij de Utrecht, de functie van dergelijke prestigeprojecten als reclame en het aantrekken van klanten een belangrijke rol speelde.³⁸

Ook wat betreft zakelijke monumentaliteit in de City is dit kantoorgebouw een uitzonderlijk project. Er zijn namelijk weinig kantoorgebouwen in de binnenstad die zo uitbundig gedecoreerd zijn met kunst (beeldhouwwerk, glas in lood, houtsnijwerk, smeedijzerwerk) én die door tijdgenoten al *tijdens de bouw* gezien werden als een wenselijke verfraaiing van de stedelijk ruimte.³⁹

De rederijen zijn wat betreft de scheiding tussen het kantoor als ruimte voor zakelijke activiteiten en de kunstzinnige aspecten nog een stap verder gegaan dan de „Utrecht”. De technische aspecten van het ontwerp, met name de constructie van gewapend beton, zijn volstrekt gescheiden van het decoratieplan en aan andere architecten opgedragen, namelijk de Gebroeders van Gendt.⁴⁰ Voor de esthetische aspecten die de trots van de rederijen moesten uiten en de aandacht van de stedelingen zouden trekken, werd voor een jong en tot dan toe nog vrij onbekende architect gekozen, net als bij de „Utrecht”. De onervaren Joan van der Meij heeft waarschijnlijk daarom ook aan zijn twee vrienden architecten, Piet Kramer en Michel de Klerk, gevraagd om mee te helpen bij het ontwerpen van het gebouw. Dit trio staat bekend als de grondlegger van een nieuwe stroming in de Nederlandse architectuur, de Amsterdamse School.⁴¹

In tegenstelling tot de vreemde, groene, 'Amerikaansch-gewilde

skyscraper' aan het Damrak, werd er bij het ontwerp van het Scheepvaarthuis echter een poging gedaan om het gebouw te laten aansluiten bij het 'Amsterdamse grachten- en huizenschoon'.⁴² Wat betreft de vorm, kleur, indeling en hoogte van de gevel en zelfs qua maat van de bakstenen en de diepe voegen correspondeerde het gebouw met de traditionele zeventiende-eeuwse grachtenhuizen aan de overkant van de gracht.⁴³ Uitstraling betekende in het geval van het Scheepvaarthuis niet per se een confronterende afwijking in het straatbeeld. De nieuwsberichten in de kranten uit 1912 (tijdens de bouw) herhalen deze esthetische doelstelling:

De bedoeling is om de gevels zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de typische omgeving van het oud-Amsterdam, waar in vroeger dagen de Oost-Indië-vaarders ter reede lagen en waar ook nu nog zoveel is, wat herinnert aan het tijdperk waarin onze scheepvaart in haar grootsten bloei verkeerde.⁴⁴

Het Scheepvaarthuis werd dus door tijdgenoten gezien als meer dan een commercieel of zakelijk gebouw. Het was 'het huis van de scheepvaart' en een verfraaiing van de stad. Een huis dat in tegenstelling tot het verzekeringswezen (en de krantenwereld), aan de identiteit en geschiedenis van de stad verbonden was. De symboliek van de beelden is een goed voorbeeld hiervoor; bij de Utrecht waren het symbolen die als een soort reclame refereerden naar de maatschappij, terwijl de beelden bij het Scheepvaarthuis van zeehelden en ontdekkingsreizigers zijn.⁴⁵

Het Scheepvaarthuis had dus een symbolische betekenis te 'dragen', om met de woorden van Van der Meij te spreken.⁴⁶ Een symbolische betekenis die in relatie gezien kan worden met het monument van de moderne stad, het Centraal Station, ofwel in de woorden van Aart Oxenaar, 'het paleis van de reiziger'. In zijn studie over Pierre Cuypers, stelt Oxenaar namelijk dat zowel het Centraal Station als het Rijksmuseum als poorten van de nieuwe stad zouden moeten functioneren.⁴⁷

Het Scheepvaarthuis daarentegen, in haar ligging aan de rand van de City, buiten de drukte van het stationsplein en het Damrak, kan als een rustmoment en -plaats (van onder andere consumptie) functioneren. Daar, waar men niet constant wordt afgeleid door reclame en toeristenattracties, is er tijd om rustig rond de gedetailleerde gevel te lopen en de verschillende beelden van zeehelden aandachtig te bekijken: een echte *Lieux de Mémoire*.

'Het huis met de gouden ramen', zoals het Scheepvaarthuis ook wel werd genoemd, vanwege de glanzende teakhouten kozijnen, is al tijdens de bouw een monument geworden. Een monument voor de Gouden Eeuw, waarin er vanuit de Amsterdamse haven

ontdekkingsreizigers en zeehelden vertrokken, om een wereldrijk te stichten.⁴⁸ Het is een hoogtepunt van zakelijke monumentaliteit en een sluitsteen van een tijdperk, dat in het proces van vernieuwing en verandering, een verleden tijd heeft weten te 'verstenen'. Een monument dat in haar symbolische, niet functionele betekenis, doorleeft in de stedelijke cultuur van Amsterdam.

1930: HET TELEGRAAFGEBOUW

Hoewel het Telegraafgebouw maar deels als kantoorruimte dienstdeed en bovendien buiten de door sommige historici gehanteerde tijdgrens van de vorming van de City valt, past het desondanks in de geschiedenis van zakelijke monumentaliteit in de binnenstad van Amsterdam. Juist doordat het een late fase van het proces vertegenwoordigt kan het ons belangrijk inzicht geven op zowel de voortdurende elementen van het moderniseringsproces als de veranderingen die plaatsvonden aan het eind van de besproken periode.

Op gelijke wijze als de Utrecht was het Telegraafgebouw een architectonische uiting van een commercialiseringsproces; de concurrentie tussen particuliere ondernemers (in dit geval kranten) over hun zichtbaarheid en positie in de moderne stad. Daarnaast correspondeert het project ook met de modernisering van de Nederlandse journalistiek en de clustering van de krantensector in de binnenstad van Amsterdam. Advertenties waren namelijk een belangrijke inkomstenbron van de kranten en de voornaamste 'investeerdere' in reclame waren de nieuwe commerciële bedrijven die tot de binnenstad doordrongen.⁴⁹

In verband hiermee is de fenomenale groei van *De Telegraaf* (binnen tien jaar het grootste dagblad van Nederland) misschien het meest exemplarisch; de opkomst van de 'massakrant', die een passende stedelijke uiting heeft gevonden, in de vorm van een nieuw monumentaal kantoorgebouw. Het Telegraafgebouw is zodoende, net als de twee andere kantoorgebouwen die hier besproken zijn, op de eerste plaats een 'monument van modernisering', om met het artikel 'De modernisering van het krantenbedrijf' (1994) van Van de Poll te spreken.⁵⁰

Ook hier is, zoals bij de Utrecht, de uitzonderlijkheid van dit monument pas goed zichtbaar vanaf een afstand (het liefst vanaf het dak van een hoog gebouw). Dan is namelijk de skyline van Amsterdam goed te zien, met de verschillende torens die boven de gebouwde binnenstad uitsteken; de oude kerktorens, maar ook de torens van bijvoorbeeld het Rijksmuseum, de Bijenkorf en de Beurs. Er is echter maar een toren die totaal afwijkt van de rest; de meer dan 60 meter hoge, smalle, gespitste zwarte toren van *De Telegraaf*, die tot ver in de stad zichtbaar is.⁵¹ De op New-York gebaseerde esthetische formule van 'verlenging in de hoogte', is hierbij door architect Staal (die in het begin van zijn carrière de groene wolkenkrabber van de

Utrecht aan het Damrak heeft neergezet) tot het uiterste doorgevoerd – de toren vormt de kern van de monumentale kracht van het gebouw.⁵²

Hiermee hangt samen een duidelijk nieuwe tendens van 'zakelijke monumentaliteit' in de binnenstad, die correspondeert met de tijd waarin het is gebouwd. Bij het Telegraafgebouw is er namelijk een verschuiving te constateren in de verhouding tussen de esthetische vormgeving (met name van de buitenkant) en de technische aspecten (van met name het interieur). Bij het Scheepvaarthuis waren deze aspecten losgekoppeld en aan verschillende architecten opgedragen, om de nadruk voornamelijk op de esthetische kant van het gebouw te leggen. Bij het Telegraafgebouw is deze relatie weer omgedraaid.

Degene die de opdracht heeft gekregen om het gebouw te ontwerpen, G.J. Langhout, was namelijk geen architect, maar een ingenieur. Pas in een late fase van het ontwerp, toen de plannen van de binnenruimte en constructie klaar waren, heeft Langhout Staal erbij betrokken als 'esthetisch adviseur' om voornamelijk vorm te geven aan de gevel.⁵³

Langhout noemt het project in een toespraak voor collega's over het ontwerp dan ook een 'fabrieksgebouw'.⁵⁴ Bovendien worden ook in het artikel in *Het Bouwbedrijf*, dat architect en architectuurcriticus J.G. Wattjes aan het gebouw besteedt, voornamelijk de technische aspecten van het project besproken.⁵⁵ De *Telegraaf* zelf presenteerde het nieuwe kantoorpand ook eerder als een moderne, technische fabriek (een 'nieuwsfabriek'), dan als een fraai monumentaal gebouw.⁵⁶

Hoewel de vormgeving van de gevel kostbare elementen bevat, zoals bronzen kozijnen in de etalageramen op de begane grond, lijkt er naast de architectonische tendens van meer rationele en praktische bouwvormen, ook door de opdrachtgever prioriteit gesteld te worden aan de efficiëntie en productiviteit van het bedrijf.⁵⁷ Het is dan ook geen toeval dat de directie nadrukkelijk heeft gevraagd om grote vensters te plaatsen op de begane grond, waar de persmachines zouden komen te staan.⁵⁸ De zichtbaarheid

Het Telegraafgebouw.
Bron: Stadsarchief Amsterdam.

van de persmachines is op een bepaalde manier vergelijkbaar met de modellen van stoomboten in de uitstalkasten van het Scheepvaarthuis en de beelden van beeldhouwer Da Costa bij de Utrecht. Stedelingen die langs het Telegraafgebouw liepen, konden door de ramen de productiemachines bekijken, die de dynamiek en kracht van het krantenbedrijf symboliseerden.

Terwijl de productie van het bedrijf (en de samenhangende efficiëntie van de werkzaamheden) een prioriteit lijkt te hebben gekregen, betekent dit niet dat prestige en monumentaliteit onbelangrijk zijn geworden. Met de zwarte dunne toren is het Staal gelukt om het Telegraafgebouw een allure te geven waarmee het de gebouwen van de concurrenten 'overschaduwde'. De toren had namelijk naast haar technische functie (de liftschaft van de goederenlift en de waterreservoirs werden in de toren geplaatst) een groot esthetisch (en commercieel) effect.⁵⁹

Dit punt wordt benadrukt door de geringe decoratieve elementen aan de rest van het gebouw, de abstracte rechthoekige vormen en de vlakke gevels. Deze zorgen er allemaal voor dat de aandacht van de kijker voornamelijk gericht is naar boven, naar de toren, waar overigens de verlichte letters TELEGRAAF zijn aangebracht. Zelfs 's nachts, vanaf het Centraal Station, was *De Telegraaf* daardoor zichtbaar.⁶⁰ Hoewel Staal zelf, in zijn lezing in het Koninklijke Instituut van Ingenieurs, stelde dat door 'de bescheiden horizontale afmetingen' van de toren, zij niet concurreert met de 'prachtige oude kerktorens van Amsterdam', is haar uitzonderlijkheid onmiskenbaar in het straatbeeld van Amsterdam.⁶¹

Het resultaat was, zoals bij de Utrecht en het Scheepvaarthuis, een gebouw dat de spanningen, die het proces van modernisering van de stad met zich meebracht, op een uitzonderlijke manier belichaamt; monumentaliteit en commercie, schaalvergroting en overvloed aan details of juist versobering en abstractie, aanpassing en uitstraling, particuliere onderneming en het publieke straatbeeld – de stroom van moderniseringsprocessen en haar in beton en staal gegoten stedelijke monumenten.

CONCLUSIE

De geschiedenissen van de hierboven besproken monumentale kantoorgebouwen hebben getoond dat de in eerste instantie algemene, en op een bepaalde manier integrerende, of zelfs homogeniserende, processen in de economie en het bedrijfsleven in de late negentiende eeuw in een zeer heterogene stedelijke ruimte resulteerde. De cityvorming, de clustering van commerciële en financiële ondernemers in de binnenstad, de 'verkantoring der maatschappij', de algemene voorwaarden voor een efficiënte kantooruimte; al deze factoren hebben er in het begin van de twintigste eeuw juist voor gezorgd dat zeer uiteenlopende vormen (en soorten) van gebouwen de stad 'versierden'.

Een aanzienlijk aantal van de kantoorgebouwen die door particuliere ondernemers in deze periode zijn gebouwd, hebben bovendien een monumentale kwaliteit, die de architectuur in strikte zin overstijgt. Deze gebouwen hebben in hun vorm, locatie, geschiedenis en vooral in de manier waarop stedelingen ze hebben ervaren, een culturele waarde voor wat de stad, in haar veelgelaagde betekenissen, tot op de dag van vandaag is.

Daarnaast brachten deze moderne monumentale kantoorpanden nieuwe spanningen met zich mee, zoals de vercommercialisering van de publieke ruimte, consumptiegerichte architectuur en de concurrentie tussen particuliere ondernemers om zichtbaarheid ten koste van sensitiviteit voor lokale tradities en het bestaande straatbeeld. Dit spanningsveld lijkt ten slotte de werkelijke lacune te zijn van de (historiografie van de) moderne stad; een ruimte waarin zowel historicus als stedeling een weg zou moeten proberen te vinden, om met een nieuwe kritische blik de hedendaagse stad te kunnen observeren en ervaren.

Kim Sher heeft zijn bachelor Geschiedenis afgerond aan de UvA en is sinds 2018 onderzoeksmasterstudent Wijsbegeerte aldaar. Vanaf zijn eerste studiejaar werkt hij als gids in Museum Het Schip, waar zijn interesse en bewondering voor de moderne architectuur van Amsterdam is ontstaan.

1. Graag wil ik dhr. dr. Vladimir Stissi bedanken voor zijn begeleiding bij het schrijven van mijn scriptie en de redactie van *Skript*, vooral Joël van der Moore, bedanken voor de hulp bij het bewerken van me scriptie tot dit huidige artikel.
2. M. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914: economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990); P. Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940* (Rotterdam 2000).
3. H. Boterenbrood en J. Prang, *Van der Mey en Het Scheepvaarthuis* (Den Haag 1989). In dit verband is het ook van belang om het artikel van D. Eeken over de Utrecht te noemen. Zie: D. Eeken, 'Het kantoorgebouw van verzekeringsmaatschappij de 'Utrecht' aan het Damrak' in: *Amstelodamum* 89 (1997) 69-90.
- Voorbeelden van werken over het Centraal Station en de Beurs van Berlage zijn: A. Oxenaar, *Centraal Station Amsterdam. Het paleis voor de reiziger* (Den Haag 1989); L. Lansink, *Geschiedenis van het Amsterdamse Stationsplein* (Amsterdam 1982); W. Kramer, *De Beurs van Berlage. Historie en herstel* (Zwolle 2003).
4. C. Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam; Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Hilversum 2013).
5. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 38-39 en 46.
6. Ibidem, 40-41 en 47-48; M. Wagenaar, 'De stad ontworpen. Stadsontwerp tussen wens en werkelijkheid' in: M. Bakker e.a. red., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 9-35, aldaar: 14; Meurs, *De moderne historische stad*, 36-37.
- Meurs noemt het in zijn studie 'moderne historische stad', om tegelijk te verwijzen naar de oorspronkelijke, stedelijke structuur binnen de vestingwerken (historische stad) en de verandering die plaats vond vanaf de late negentiende eeuw (moderne stad). Zie aldaar: 45.
7. J.G. Lambooy, *Ekonomie en ruimte. Deel II: Stad en ekonomie* (Assen 1981) 183. Zie ook: Meurs, *De moderne historische stad*, 38.
8. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 146.
9. Ibidem; I.J. Brugmans, 'Het kantoor toen en nu' in: G. Bolle en C.A. Snepvangers red., *Spiegel van onroerend goed* (Deventer 1977) 315-331, aldaar: 316-325.
10. Brugmans, *Het kantoor toen en nu*, 326-329.
11. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, hoofdstuk 5, aldaar: 149-166. Voor een beknopte beschrijving van de tekortkoming in de bestaande historiografie zie: K. Bosma, 'Cityvorming en historisch onderzoek' in: B. Lavell red., *Kanji en knoeten. Grote bouwplannen in een historische binnenstad als die van Amsterdam* (Amsterdam 1995) 15-35, aldaar: 16 en 33.
12. Om een duidelijk onderscheid te maken tussen

het kantoorgebouw (de Utrecht) en de verzekeringsmaatschappij met dezelfde naam, zal de maatschappij in het vervolg met aanhalingstekens worden toegeschreven (de „Utrecht”).

13. A.J.B. Brouwer, 'Levensverzekering-maatschappij „Utrecht”' in: *Neerlands Welvaart* 9-10 (1917) 1-26, aldaar: 3.
14. J.L.J.M van Gerwen en N.H.W. Verbeek, *Voorzorg & de Vruchten. Het verzekeringsconcern AMEV: zijn wortels en vertakking van 1847 tot 1995* (Amsterdam 1995) 49-50.
15. Gerwen en Verbeek, *Voorzorg & de Vruchten*, 14 en 23; Meurs, *De moderne historische stad*, 339; M.M. Bakker en F.M. van de Poll, *Architectuur en stedenbouw in Amsterdam 1850-1940* (Zwolle en Zeist 1992) 101; H.J.F de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse bouwkunst 1815-1940* (Amsterdam 1969) 104.
16. G. Staal, *Bouw heer & meester. De architectuur van kantoorgebouwen* (Rotterdam 1987) 16-17 en 19-21; M. Bock, 'Architectuur: Tussen Berlage en de Amsterdamse School' in: J. de Vries red., *Nederland 1913: een reconstructie van het culturele leven* (Amsterdam en Haarlem 1988) 117-131, aldaar: 126. Bock verwijst naar het feit dat Walenkamp dit gebouw 'het eerste moderne bouwwerk in Nederland' noemt.
17. Bakker en Van de Poll, *Architectuur en stedenbouw in Amsterdam*, 99; Eeken, *Het kantoorgebouw van verzekeringsmaatschappij de 'Utrecht' aan het Damrak*, 71; Gerwen en Verbeek, *Voorzorg & de Vruchten*, 85.
18. Deze firma was overigens de eigenaar van de huizen op het adres Damrak 28-30, die door de „Utrecht” gekocht werden en gesloopt voor het nieuwe project. Zie: Eeken, *Het kantoorgebouw van verzekeringsmaatschappij de 'Utrecht' aan het Damrak*, 78; W. Bakx, *Jan Frederik Staal 1879-1940. De wil van het gebouw en de wil van de tijd* (Rotterdam 2015) 65.
19. Dit onderscheid tussen de verhuurde binnenruimte en de buitenkant correspondeert op een bepaalde manier met de scheiding die in het eerste hoofdstuk besproken is tussen werk en wonen. Bosma stelt zelfs in verband met dit aspect van de cityvorming dat: 'Innerlijke en uiterlijke bestemming (...) met elkaar in tegenspraak [zijn] geraakt.' Zie: Bosma, *Cityvorming en historisch onderzoek*, 33.
20. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 184; Ook Meurs bespreekt in dit verband de voorkeur van verzekeringsmaatschappijen voor zichtbare locaties. Zie: Meurs, *De moderne historische stad*, 318. Over een beknopte geschiedenis van de ontwikkeling van het Damrak vanaf de late negentiende eeuw, zie: Lansink, *Stationsplein*, 62-67; Meurs, *De moderne historische stad*, 252-255; Lesger, *Het winkelland-*

schap van Amsterdam, 224-225.

21. Staal was 23 – Kropholler 21 – jaar oud. Overigens zou de reputatie van de firma van Staals vader, Staal & Haalmeijer, die als ondernemer het project aan de Raadhuisstraat uitvoerde, zeker ook een grote rol hebben gespeeld bij de keuze van Staal en Kropholler. Zie: Bakx, *Jan Frederik Staal*, 15.

22. Het is in dit verband interessant dat Berlage pas in 1911 een reis heeft gemaakt naar Amerika. Zie: G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* (Den Haag 1978) 71; A. van der Woud, 'De Nieuwe Wereld' in: *Americana. Nederlandse Architectuur 1880-1930* (Amsterdam 1975) 8-27, aldaar 21: 'Een enkele maal zijn er na 1911 in het werk van Berlage Amerikaanse elementen aan te wijzen.'

23. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland*, 121; Meurs, *De moderne historische stad*, 335. L.K. Eaton, 'Woord vooraf' in: *Americana. Nederlandse Architectuur 1880-1930* (Amsterdam 1975) 3-7, aldaar: 3.

24. Bakx, *Jan Frederik Staal*, 67.

25. Van Rossem noemt de baksteen 'bij uitstek' een Nederlands bouw materiaal en stelt dat de lokale architecten zich met het gebruik van dit materiaal konden onderscheiden van buitenlandse voorbeelden. Zie: V. van Rossem, 'De stad gebouwd. De oude binnenstad vernieuwd' in: M. Bakker e.a. red., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 36-58, aldaar: 48-49.

26. Eeken, *Het kantoorgebouw van verzekering-smaatschappij de 'Utrecht'*, 83-85.

27. *De Opmerker* (1903); geciteerd in: Meurs, *De moderne historische stad*, 319. Een ander aspect van de commercialisering van het straatbeeld wordt besproken door Lesger, in verband met reclameborden en zuilen. Zie: Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam*, 217-212.

28. Eeken verwijst naar de kritiek van architect Ph.J. Hamers in het tijdschrift *Architectura* (1905): 'Daar [Damrak] heeft men, komende van het C. Station, eerst de „Victoriablaar“, loop maar door al doet het pijn, dan weer eene „nieuwe blaar“ uit Utrecht(...)'. Zie: Ph.J. Hamers, 'Ingezonden' in: *Architectura. Orgaan van het genootschap "Architectura et Amicitia"* 13 (1905) nr.19, 155-156, aldaar: 155.

29. *De Telegraaf* (4 april 1906).

30. E. Br., 'Overzicht van de week. De wieg. Staal en Kropholler' in: *Architectura. Orgaan van het genootschap "Architectura et Amicitia"* 17 (1909) nr.15, 129-130.

31. Br., *Staal en Kropholler*, 130.

32. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 79.

33. M. Kruidenier en P. Smeets, *Joan Melchior van der Meij architect. Pionier van de Amsterdamse School* (Rotterdam 2014) 83.

34. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 51-52 en 77-78; P. Flinkenflögel, 'Het Scheepvaarthuis. Monument van een zeevarende natie' in: *Amstelodamum* 90 (2003) 15-25, aldaar: 15.

35. Zo begrenzen Wagenaar en Van Rossem het proces in 1913/14. Zie: Van Rossem, *De stad gebouwd*, 44. Meurs daarentegen begrenst het in 1940.

36. Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 63; Flinkenflögel, *Monument van een zeevarende natie*, 19.

37. M. Andela en C.P. Krabbe, 'Veelheid in eenheid. Maatwerk bij de restauratie van het Scheepvaarthuis' in: Van Rossem e.a. red., *Monumenten & Archeologie* 7 (Amsterdam 2008) 43-60, aldaar: 50. De huidige locatie is een historische plek omdat de eerste VOC-schip naar Oost-Indië in 1595 vanuit daar vertrok. Zie: Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 62; G.H. Müller, *Het Scheepvaarthuis* (Amsterdam 1940).

38. Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 91 en 93.

39. De persberichten over het project dateren deels van vóór het project voltooid was. Zie: *Algemeen Handelsblad* (21 augustus 1912); *Het nieuws van den dag* (22 augustus 1912); *De Tijd* (22 augustus 1912); *De Grondwet* (17 september 1912).

40. Kruidenier en Smeets, *Joan van der Meij*, 88.

Van der Meij stelt in zijn voordracht dat A.D. van Gendt samen met hem het bouwproject heeft geleid. Zie: Van der Meij, *Een en ander over het Scheepvaarthuis*, 310.

41. Kruidenier en Smeets, *Joan van der Meij*, 32-33, 39-40 en 83; Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 65; E.S. Bergvelt e.a., *De Amsterdamse School 1910-1930* (Amsterdam 1979).

42. Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 67; Kruidenier en Smeets, *Joan van der Meij*, 83-85; Lansink, *Amsterdamse Stationplein*, 39.

43. Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 87-88; Van der Meij, *Een en ander over het Scheepvaarthuis*, 311.

44. *Algemeen Handelsblad* (21 augustus 1912); *Het nieuws van den dag* (22 augustus 1912); *De Tijd* (22 augustus 1912); *De Grondwet* (17 september 1912). Kruidenier en Smeets benadrukken ook de wens van de rederijen om aan de traditie van de oude gracht-enhuizen aan te sluiten. Zie: Kruidenier en Smeets, *Joan van der Meij*, 85.

45. De symboliek van de beelden is een goed voorbeeld hiervoor. Bij de Utrecht symbolen die als een soort reclame refereerden naar de maatschappij, terwijl de beelden bij het Scheepvaarthuis van zeehelden en ontdekkingsreizigers zijn. Muller, *Het Scheepvaarthuis*, Bijlage 2; Eeken, *Het kantoorge-*

bouw van verzekeringsmaatschappij de 'Utrecht' aan het Damrak, 88-89.

46. Een van de vernieuwingen in het ontwerp was namelijk dat de gewapend betonconstructie ervoor zorgde dat de muren geen dragende functie meer hadden, maar enkel esthetisch. J.M. van der Meij, 'Een en ander over het Scheepvaarthuis als proeve van monumentaal gebouw van baksteen en beeldhouwwerk' in: *De Ingenieur. Orgaan van het Kon. Instituut van Ingenieurs - van de Vereniging van Delftsche Ingenieurs*. 30 (1915) nr.15, 310-311, aldaar: 311 [geciteerd in: Boterenbrood en Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 87].
47. A. Oxenaar, *P.J.H. Cuypers en het gotisch rationalisme. Architectonisch denken, ontwerpen en uitgevoerde gebouwen 1845-1878* (Rotterdam 2009) 461.
48. Andela en Krabbe, *Veelheid in eenheid*, 48; H. Dam, *Het huis met de gouden ramen; over de rijke geschiedenis van het Scheepvaarthuis* (uitgave van Grand Hotel Amrâth 2014).
49. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 166-168; *Gedenkboek 'Het Telegraafgebouw'* [eigen uitgave, zonder datum maar waarschijnlijk bij de opening van het gebouw in 1930 uitgegeven] in: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, G.J. Langhout / Documentatie (CGLA), inventaris nummer d1.
50. Frank van de Poll, 'De modernisering van het krantenbedrijf; vier voormalige dagbladvestigingen aan de Nieuwezijds Voorburgwal' in: *Jaarboek Monumentenzorg 1994. Monumenten van een nieuwe tijd. Architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Zwolle en Zeist 1994) 152-165, aldaar: 163.
51. J.F. Staal, 'Het gebouw in het stadsbeeld' in: *Voordracht, gehouden in de vergadering van de Afdeling voor Bouw- en Water-bouwkunde van het Kon. Instituut van Ingenieurs op 6 juni 1930 te Amsterdam*, 16-21, aldaar 18.
52. T. van Leeuwen, 'De commerciële stijl' in: *Americana. Nederlandse Architectuur 1880-1930* (Amsterdam 1975) 51-90, aldaar: 56.
53. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, J.F. Staal, A.J. Kropholler en M. Staal-Kropholler / Archief, nummer toegang STAX, inventarisnummer a39.3.
54. G. J. Langhout, 'Het hoofdgebouw der N.V. Dagblad „De Telegraaf” aan den N.Z. Voorburgwal te Amsterdam' in: *Voordracht, gehouden in de vergadering van de Afdeling voor Bouw- en Water-bouwkunde van het Kon. Instituut van Ingenieurs op 6 juni 1930 te Amsterdam*, 1-15 en 20-21, aldaar: 1 en 21.
55. J.G. Wattjes, 'Het gebouw van „De Telegraaf”, N.Z. Voorburgwal te Amsterdam - Arch. Ir. G. J. Langhout en J. F. Staal' in: *Bouwbedrijf* 7 (1930) nr. 22, 431-440, aldaar 431; Bakx, *Jan Frederik Staal*, 182: '(...) in feite ging het om de stapeling van een

fabriek en een kantoor.'

56. *Gedenkboek 'Het Telegraafgebouw'* [eigen uitgave, zonder datum maar waarschijnlijk bij de opening van het gebouw in 1930 uitgegeven] in: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, G.J. Langhout / Documentatie (CGLA), inventaris nummer d1.
57. Bakx, *Jan Frederik Staal*, 184.
58. Ibidem, 182.
59. Langhout, *Het hoofdgebouw der N.V. Dagblad „De Telegraaf”*, 9.
60. C. van Dongen, *De Kas-Associatie onderweg 1806-1986* (Amsterdam 1986) 102; Bakx, *Jan Frederik Staal*, 184.
61. Staal, *Het gebouw in het stadsbeeld*, 18.

TEGEN DE GRENS VAN EMANCIPATIE

Nickeries reactie op de Britse emancipatie, 1820- 1842

Doortje Swaters

Het Surinaamse district Nickerie grenst aan Brits-Guyana. De rivier de Corantijn, die deze twee koloniën van elkaar scheidt, veranderde in 1834 in een grens tussen slavernij en emancipatie. Aan de Surinaamse zijde werden slaafgemaakten tot 1863 systematisch onderdrukt, terwijl een soortgelijke groep in Brits-Guyana dertig jaar eerder wettelijk vrij was. Verschillende historici hebben opgemerkt dat Nickeriaanse slaafgemaakten probeerden de overzijde van de rivier te bereiken. De vraag wat deze situatie exact betekende voor het district, is echter door niemand gesteld. Dit onderzoek zal deze lacune vullen en in kaart brengen hoe de bewoners van Nickerie deze confrontatie van systemen beleefden tussen 1820 en 1842.

De bestaande kennis over Nickerie blijkt in grote mate de dynamiek van de verleden werkelijkheid tekort te doen en de visie van autoriteiten te weerspiegelen. De Haïtiaanse antropoloog Michel-Rolph Trouillot beargumenteert dat het proces van kennisvorming over het koloniale verleden de visie van niet-dominante groeperingen in stilte doet vervallen.¹ Door uit te lichten hoe ook het verhaal van Nickerie doordrongen is van stiltes, legt dit artikel bloot welke structuren het bestaande beeld over Nickerie hebben gevormd.

Recente historiografische trends bieden de handvatten om stiltes anders te benaderen en een nieuw beeld te vormen dat de sociale dynamiek van Nickerie beter tot zijn recht doet komen.² Dit artikel zal eerst bekende bronnen, journalen van Nickeriaanse landdrosten, analyseren met een vernieuwende narratieve focus en aandacht voor hoe verschillende groepen elkaar wederzijds beïnvloedden. De nabijheid van Brits-Guyana schijnt de overheid en planters tot last te zijn geweest – slaafgemaakten verlieten plantages en vrijheden van planters werden beperkt – maar de grens werd nooit volledig gesloten. Daarna zullen nieuwe, grensoverschrijdende bronnen worden toegevoegd. Door kwantitatieve informatie uit slavenregisters, almanakken, emancipatieregisters en genealogische databanken van zowel Nederlandse als Britse koloniën geïntegreerd te bestuderen, kunnen individuele levenslopen van slaafgemaakten en planters worden getraceerd. Hieruit zal blijken dat verscheidene Nickeriaanse slaafgemaakten afkomstig waren uit Britse koloniën maar

door hun eigenaren werden gedwongen de grens over te steken, waardoor zij dertig jaar langer in slavernij leefden. Nickeriaanse planters bleken echter op verschillende manieren te profiteren van de confrontatie tussen twee systemen.

STILTES IN EEN KOLONIAAL GRENSGEBIED

‘Nickerie verdient een ruimere plaats in de geschiedenis van Suriname’, zo schrijft A.A. Heckers in zijn voorwoord.³ Deze Nickeriaanse, Creoolse onderwijzer, was in 1923 de eerste die een historisch overzicht gaf van het district Nickerie. Dit district, zo betoogde hij, werd door haar afgelegen ligging ten opzichte van het centrum van Suriname te weinig belicht. Anno 2019, een kleine eeuw na Heckers’ woorden, heeft niemand zijn voorbeeld gevolgd. Dit valt grotendeels toe te schrijven aan de aard van de koloniale historiografie.

In de internationale koloniale historiografie heeft institutionele geschiedschrijving lang de overhand gehad. De onderwerping van koloniën aan het gezag van het westen werd enkel beschreven vanuit het perspectief van de kolonisator. Dit veranderde onder invloed van het postkolonialisme in de jaren zeventig. Historici belichtten hierin autonome geschiedenissen van de koloniën, verhalen van de onderdrukte groeperingen en negatieve effecten van de koloniale heerschappij. Vanaf de jaren negentig neemt het belang van de stroming New Imperial History toe. Tony Ballantyne, een Nieuw-Zeelandse historicus en een belangrijke initiator van deze onderzoekstroming, beschrijft New Imperial History als een cultuurhistorische invalshoek met bijzondere aandacht voor thema’s als discoursen, macht, etniciteit, gender, lichaam en religie. Als aandachtspunt voor koloniale geschiedverhalen noemt hij onder andere het *webbed character* van koloniale ruimtes: de wederzijdse verbindingen tussen moederland, kolonie en andere koloniale gebieden.⁴ Ook Remco Raben, Nederlands koloniaal historicus, meent dat de geschiedenis van Nederlandse koloniën de invloed van internationale ontwikkelingen op de Nederlandse politiek dient te integreren.⁵

De studie *Orientalism* van Edward Saïd uit 1978 opende daarnaast de ogen voor de ongelijke machtsverhoudingen in kennis over de koloniale samenleving. Saïd concludeerde op basis van een studie naar literatuur uit westerse koloniale machten over het Midden-Oosten dat in de negentiende eeuw een discours van oriëntalisme dominant was. Dit is een manier van spreken, denken en schrijven, waar het westen zichzelf een ‘ander’ verschaft, waartegen de eigen identiteit kan worden bepaald. Doordat elke waarneming de werkelijkheid bestudeerde vanuit het vooraf gekleurde oriëntalistische perspectief, werden stereotyperende aannames over de niet-Europese ander telkens opnieuw gereproduceerd.⁶ Deze vorm van kennisproductie is tegelijkertijd een stijl van westerse dominantie. Het belichten van de

negatieve kenmerken van 'de ander', benadrukt de positieve kenmerken van het zelfbeeld en bevestigde zo de superioriteit van het westen. Macht en kennis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, omdat de kennisproductie over de koloniale 'ander' impliciet de eigen politiek rechtvaardigt.⁷

Michel-Rolph Trouillot beargumenteert dat kennis over de werkelijkheid van het verleden eveneens is gedetermineerd door koloniale machtsstructuren. Narratieven over de verleden werkelijkheid zijn namelijk doordrongen van stiltes – plekken waar het perspectief van niet-dominante groeperingen bewust uit beeld wordt gelaten. Stiltes maken hun entree bij betekenisgeving, narratief-vorming, archiefvorming en bronproductie.⁸ In Nickerie blijkt op al deze niveaus sprake te zijn van stiltevorming.

Met 'betekenisgeving' duidt Trouillot op het geheel aan kennis over de verleden werkelijkheid. In Nickerie is dit gebaseerd op secundaire literatuur. Het district komt aan bod in een aantal boeken over de ontwikkeling van de kolonie Suriname.⁹ Tot nog toe heeft slechts Heckers een overzichtswerk over de Nickeriaanse geschiedenis geschreven.¹⁰ Het bekende verhaal begint met de ontginning van Nickerie in het jaar 1797.¹¹ De politieke spanningen die destijds het moederland beïnvloedden, vonden hun weerklank in het koloniale bestuur. Tijdens de Franse Tijd, 1795 – 1815, werd de kolonie Suriname namelijk geconfisqueerd door de Britten. In de vroege jaren van Nickeries ontginning, viel het district dus onder Brits bestuur en zodoende werd het district bevolkt door Britse planters. Na afloop van de Franse Tijd werd het Nederlandse bestuur hersteld in Suriname. De voornamelijk Britse Nickerianen verzochten toen om tot de Britse koloniën te blijven behoren.¹² Dit verzoek werd niet ingewilligd, maar de Britten in Nickerie ontvingen wel het privilege tot belastingvrije handel met nabijgelegen Britse gebieden.¹³ De periode na de Franse Tijd gaat de historiografie in als een periode waarin de plantagesamenleving van Suriname geleidelijk minder winstgevend werd en de kolonie langzaamaan ontwikkelde naar emancipatie in 1863.¹⁴

Het is precies in het licht van dit narratief dat een clichématige ontwikkeling volgt van groei naar bloei en eindigend in verval, dat historici Nickerie opmerken.¹⁵ Aangezien het district zich bevindt aan de grens met de initiator van emancipatie, en deze geografische positie verband houdt met verschijnselen van politieke onrust, gaat het gebied opvallen in het licht van Suriname als vervallende kolonie.

Ook door de structuur van archieven geraakt Nickerie in stilte. De archieven waarop het geschiedverhaal is gebaseerd, bevinden zich in Paramaribo. Zodoende wordt het verhaal gepresenteerd als een verhaal van de kolonie Suriname als *geheel*. Daarin gaat weinig aandacht uit naar regionale verschillen, en wordt er niet over de grens

gekeken.¹⁶ Nickerie bevond zich op zes dagen reizen van het bestuurlijk centrum en is vanuit het perspectief van Paramaribo een periferie. Berbice, het grensgebied aan de zijde van Brits-Guyana, was echter slechts zes uur verwijderd van Nickerie. De informatie in de archieven van Paramaribo is dus geografisch gedetermineerd, maar ook zijn de bronnen gekleurd. Deze werden namelijk bijgehouden door koloniale ambtenaren, die redeneerden vanuit een oriëntalistisch discours.

Toch is het mogelijk om binnen de grenzen van deze kennis stiltes te doen spreken. De bronnen die benut worden in dit onderzoek lijden onder een inherente epistemologische problematiek: zij weerspiegelen de ongelijke machtsrelaties zoals deze actief waren op het moment van optekening. Om te voorkomen dat een nieuw onderzoek deze verhoudingen reproduceert, is het belangrijk deze bronnen kritisch te beschouwen, en te kijken hoe verschillende groepen elkaar wederzijds beïnvloedden. Een focus op Nickerie als enkel gebied zal de beperkingen van het standaard-narratief over de Surinaamse plantage-samenleving ontwijken. Dit betreft een verbreding – Nickerie dient als opstappunt om verder te kijken dan de nationale grens – maar ook een verdieping. Een te breed historisch perspectief is namelijk onnauwkeurig als het niet gecombineerd wordt met inzicht in de manier waarop zaken lokaal functioneren.

REACTIES OP EEN POLITIEK BESLUIT. DE JOURNALEN VAN DE LANDDROSTEN

Volgens de eerder genoemde Heckers, bracht het Engelse emancipatiebesluit 'zoo'n agitatie onder de [Nickeriaanse slaven] en deed [het] de zucht naar vrijheid zoo sterk in hen ontwaken, dat zij, vol verlangen, den blik naar het nabijzijnde Berbice richtende, elke gelegenheid aangrepen om te ontsnappen.'¹⁷ Deze stelling laat zien hoe Nickerie tot nu toe de meeste historiografische aandacht heeft gekregen: als een district dat door haar positie aan de grens hinder ondervond van de Britse emancipatie. Dit beeld ontstaat omdat Nickeries geografische positie verband houdt met de ontwikkeling van het narratief over de naar emancipatie ontwikkelende kolonie Suriname en omdat kennis over Nickerie is overgeleverd in gekleurde bronnen met een hiërarchisch discours. Niet alleen rechtvaardigen de koloniale bronnen impliciet de eigen politiek, bijvoorbeeld door slaafgemaakten te betitelen als 'eigendom' van planters om zo vluchtpogingen weer te geven als een onteigening van bezit en een misdaad, maar ook worden slaafgemaakten gestereotypeerd weergegeven.¹⁸

Dit beeld kan veranderen door deze standaard narratieve structuur los te laten en een verhaal te vertellen waarin centraal staat hoe verschillende groepen elkaar wederzijds beïnvloedden, in plaats van hoe het gebied zich rechtlijnig ontwikkelde van een begin naar een einde.

Voor dit doeielinde zijn de journalen van de landdrosten geanalyseerd, waarin landdrosten tussen 1820 en 1842 dagelijks aantekeningen bijhielden over de gang van zaken in Nickerie.¹⁹ De jaren 1820 en 1842 staan los van wat in de historiografie als kerngebeurtenissen wordt aangewezen. Deze arbitraire afbakening leent zich om het standaardverhaal te ontwijken.

Verschillende historici hebben opgemerkt dat Nickeriaanse slaven door de Britse emancipatie de Corantijn over wilden steken. In tabel 1 is gekwantificeerd hoeveel vluchtpogingen door Nickeriaanse slaafgemaakten zijn ondernomen, op basis van de waarnemingen van de landdrosten. Slaafgemaakten ontvluchtten Nickerie reeds voor 1834, maar de afschaffing van slavernij deed het aantal ontvluchtelingen toenemen.

Jaar	Pogingen	Aantal mensen	Slagen:	Plantages
1820	0 (oproer)	0	0	Hoop
1821	Geen gegevens	-	-	
1822	Geen gegevens	-	-	
1823	0	-	-	
1824	4	13 + “enkelen”	“enkelen” lukte, 5 gelukt; 8 mislukt.	Gloucester, Waterloo, Krappahock, onbekend.
1825	2	7	7 mislukt.	Onbekend.
1826	1	4	4 gelukt.	Krappahock
1827	0	0	-	
1828	0	0	-	
1829	0	0	-	
1830	0	0	-	
1831 (1 ^e kwart)	1	10	10 mislukt.	Nursery
1832	0	0	-	
1833	1	2	2 gelukt.	
1834	7	21	20 gelukt; 1 mislukt.	Gloucester, Lot no 1, Waterloo x 4.
1835	1	3	3 gelukt.	L'Espérance
1836	0	0	-	
1837	7	17	17 gelukt.	Providence, Locharber, Waterloo, Lot 1, Forge, Nursery.
1838	4	10	8 gelukt; 2 mislukt.	Nursery, Waterloo, Margaretenburg.
1839	7	11	10 gelukt; 1 mislukt.	Waterloo, Paradise, Nursery, Forge.
1840	12	27	3 gelukt; 24 mislukt.	Botany bay, Margaretenburg, Plaisance, Waterloo, militaire post, Potosi, Nursery, Paradise.
1841	1	1	?	Paradise
1842	1	1	?	Onbekend
Tot.	49	Meer dan 127	72 gelukt; 53 mislukt – 2 onbekend.	

Tabel 1: Aantal vluchtelingen.

Deze vluchtpogingen namen niet alleen toe maar veranderden ook van richting en aard. Waar slaafgemaakten voorheen hun toevlucht zochten in de bossen, poogden zij na 1833 de Corantijn over te steken en Berbice te

bereiken. In 1834 werd zelfs gesteld dat bewoners van de plantage Waterloo een “*complot smeedden*” om gezamenlijk de Corantijn over te steken.²⁰

Naast ontvluchtingen probeerden slaafgemaakten zich op andere manieren te verzetten tegen de planters. Een aantal keer werd geprobeerd in overleg te gaan: op drie momenten klaagden groepen bij de landdrost over hun situatie. Deze klachten werden echter niet ingewilligd.²¹ De meldingen van expliciet verzet zijn meer frequent. Zo zijn er verschillende meldingen gedaan van brandstichting, en werd op 5 juni 1820 gemeld over een oproer op plantage Hope.²² In 1821 en 1831 zijn bovendien samenzweringen opgemerkt, maar deze werden onderdrukt.²³ Precies de periodes waarin deze hebben plaatsgevonden, ontbreken in de journalen van de landdrost. In 1837 werd een plan tot een georganiseerde opstand vanuit plantage Fougue opgemerkt. De slaafgemaakten Boutes, Brace en Nelson werden derhalve in de boeien geslagen en verplicht tot dwangarbeid.²⁴

Als reactie op onrust en ontvluchtingen hebben overheidsbevoegdheden meerdere maatregelen getroffen. Ten eerste werd continu geprobeerd de vluchtroute van slaafgemaakten effectiever te bewaken. Hiervoor werden indianen ingezet, maar werd ook extra militaire hulp ingeschakeld.²⁵ Ten tweede werd meerdere malen geprobeerd de communicatie met Britse koloniën te stremmen. Dit gebeurde reeds voorafgaand aan de Britse emancipatie – in 1832 bijvoorbeeld, was handel met Berbice verboden vanwege een cholera uitbraak, maar de communicatieverboden hadden vanaf 1833 te maken met de confrontatie tussen twee politieke systemen. Het communicatieverbod van 28 december 1833 was expliciet een reactie op de bekendmaking van het Britse besluit het daaropvolgende jaar de slavernij af te schaffen.²⁶ Ook in 1837 en 1841 werden communicatieverboden uitgeroepen als reactie op ontvluchtingen naar de overzijde van de grens.²⁷

Toch bleek dat planters behoefte hadden om contact te blijven onderhouden met Britse koloniën. Toen op 24 september 1834 de gouverneur-generaal het Nickeriedistrict bezocht, verzochten vijf verschillende inwoners om Berbice te bezoeken.²⁸ Uit een analyse van verschepingen bleek daarnaast dat continu werd gepoogd handelscontacten met Britse koloniën te blijven onderhouden.

Naast slaafgemaakten, planters en overheidsbevoegden bevonden zich indianen in het Nickeriedistrict: de Warrau, de Caraïben en de Arrowakken. Deze indianen werkten vanaf de aanleg van het district samen met kolonisten en op 12 april 1823 kregen zij de aanstelling om gevluchte slaafgemaakten op te sporen.²⁹ Op 25 september datzelfde jaar werd een post gebouwd op de hoek van de Nickerierivier en de Maratakkakreek, van waaruit indianen de rivieren in de gaten konden houden.³⁰ Indianen

kregen betaald in kruid, lood, levensmiddelen en spiritus.³¹ Zij speelden in op de behoeften van de Nickeriaanse planters, bijvoorbeeld door een verhoogde betaling te eisen toen zij in 1834 meer Afro-Surinamers terug dienden te halen.³² Verschillende groeperingen stonden de indianen bij in hun opspoorpogingen. Zo werden bij bospatrouilles meermalen leden van de gewapende burgerwacht meegestuurd en zijn er ook slaven die zelf gevluchte slaven opvingen en naar het Nickeriepunt brachten.³³

Ook Brits-Guyana speelde in op de ontwikkelingen in Nickerie. De bewoners van Brits-Guyana hadden er baat bij om mensen die de slavernij ontvluchtten te ontvangen. Het past namelijk in de zelfrepresentatie als ideologisch superieure abolitionisten die Brits-Guyana actief uitdroeg.³⁴ Dit deden zij in zowel het buiten- als het binnenland. Britten reisden namelijk als voorvechters van het abolitionisme rond door Suriname, met als doel onrust te veroorzaken en het slavernijsysteem aldaar in de war te brengen.³⁵ In Brits-Guyana maakten mensen zich sterk om de oversteek over de Corantijn te faciliteren. Zo werd er een *slave protector* aangesteld en waren er tijdschriften waarin triomfantelijk geschreven werd over slaven uit Nickerie die Berbice bereikten.³⁶ Hoewel planters uit Nickerie probeerden slaafgemaakten terug te halen, komt in de dagtekeningen van de landdrost geen enkel geval voor waar slaafgemaakten terugkeerden.³⁷ In de ontvangstbereidheid van Brits-Guyana speelde echter meer dan ideologie. Immers, sinds de afschaffing van de slavernij kelderde de economie van deze kolonie, van een productie van 87 miljoen pond in 1833 naar 60 miljoen pond in 1848.³⁸ Tevens ontstond een arbeidstekort op plantages.³⁹ Hoe meer arbeiders Suriname ontvluchtten, hoe meer arbeiders in Berbice te werk gesteld konden worden.

Verschillende groeperingen hebben dus op een eigen manier vorm en inhoud gegeven aan internationale politieke ontwikkelingen. Er ontstond een paradoxale situatie: slaafgemaakten probeerden de overzijde van de grens te bereiken terwijl Surinaamse autoriteiten poogden de planters en het systeem van slavernij te beschermen door communicatie tussen Britse koloniën en Nickerie te stremmen. Indianen profiteerden van de situatie door een hogere betaling te eisen voor het opsporen van ontvluchte slaven. Britten waren ontvankelijk voor gevluchte slaven omdat zij zo hun ideologische en economische positie kracht bij hoopten te zetten. Eigenaren waren echter ambigu: enerzijds wilden zij ontvluchtingen beperken, anderzijds bleven ze afhankelijk van de contacten over de grens. Zo bleek de grens nooit volledig gesloten te worden en ontstond er een continue uitwisseling tussen Nickerie en de Britse koloniën.

MANOEUVREREN	TUSSEN	TWEE	SYSTEMEN.
ALMANAKKEN,	EMANCIPATIE-	EN	SLAVENREGISTERS

Het Britse abolitionistische tijdschrift *The Anti-Slavery Reporter* berichtte

in 1861 over een rechtszaak tegen planters met een Britse nationaliteit die zich in Suriname bevonden en aldaar geld verdienden met slavernij.⁴⁰ Van de veertien planters die zij beschreven, leefden er vijf in Nickerie. Blijkbaar genoten Britse staatsburgers van het beste van twee werelden. Nu uit de journalen van de landdrost duidelijk is hoe verschillende bevolkingsgroepen van Nickerie reageerden op het emancipatiebesluit, zal de volgende sectie laten zien hoe individuen binnen deze kaders functioneerden.

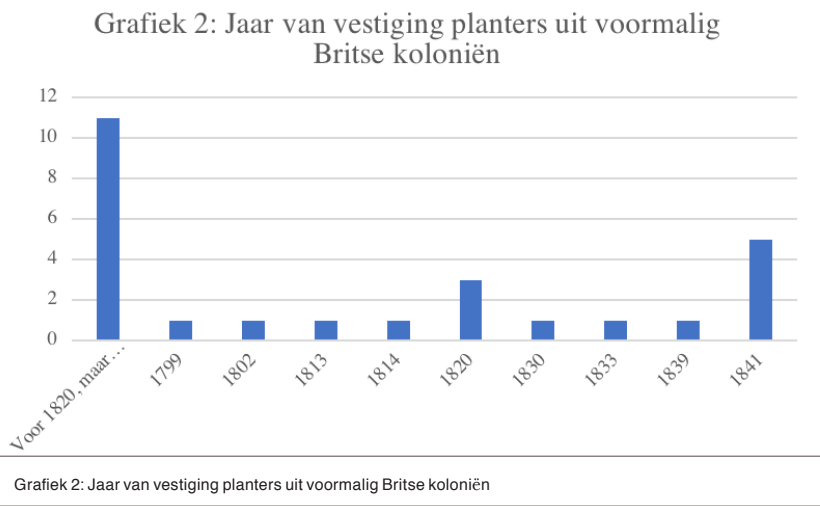
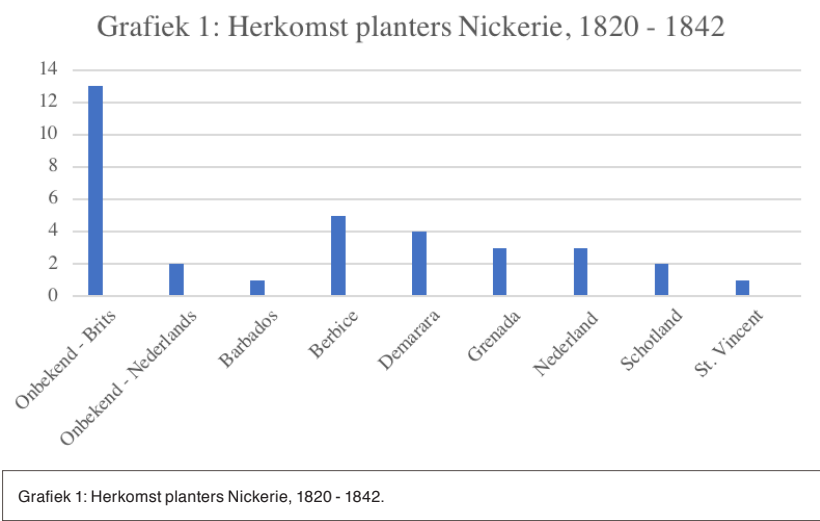
Om informatie te achterhalen over de planters is gebruik gemaakt van plantagelijsten uit de Surinaamsche Almanakken en van Nederlandse en Britse emancipatieregisters. De plantagelijsten werden jaarlijks uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en vertellen per plantage wie de eigenaren, directeurs en administrateurs zijn. De emancipatieregisters vertellen hoeveel geld planters ontvingen na de afschaffing van slavernij. Om uitspraken te doen over de levensloop van slaafgemaakten, zijn Surinaamse en Britse slavenregisters geanalyseerd. Dit zijn lijsten met namen van slaafgemaakten, die ofwel per directeur ofwel per plantage werden geregistreerd. Zowel de bronnen over de planters als de bronnen over de slaafgemaakten maken het mogelijk om grensoverschrijdend onderzoek te doen en om te kijken welke mensen in meerdere koloniën actief zijn geweest.

Het is niet onopgemerkt gebleven dat Britse planters naar Nickerie verhuisden om langer van het systeem van slavernij te profiteren. Hierboven werd reeds genoemd dat in 1861 een rechtszaak werd aangespannen tegen een aantal planters. Dit is voor Dikland een reden om te schrijven dat 'slimme jongens' uit Britse koloniën vanaf 1800 hun slavenmachten naar Suriname vervoerden. Naarmate duidelijker werd dat de Britse regering de slavernij af wilde schaffen maar de Nederlandse regering niet, nam vervoer in slaven volgens hem toe.⁴¹ Echter, deze verhuizingen vonden niet slechts plaats om emancipatie te voorkomen. Een aantal planters begaf zich namelijk al naar Nickerie in de periode dat het gebied nog onder Brits gezag viel.⁴² Ook moet de gunstige economische ontwikkeling van Nickerie Britse planters hebben gemotiveerd.⁴³

Een poging om in kaart te brengen welke planters de grens overstaken, is echter nooit gedaan. De aard van het bronmateriaal maakt het onmogelijk dit in volledigheid te doen. Veel planters die tussen 1820 en 1842 in het Nickeriedistrict resideerden, vestigden zich namelijk tussen 1797 en 1820, een periode waarin almanakken, journalen en slavenregisters nog niet werden bijgehouden. Toch zijn, door informatie uit de Surinaamsche Almanakken te vergelijken en aan te vullen met informatie uit verschillende databanken, een aantal uitspraken te doen.

In grafiek 1 is de afkomst van de planters in Nickerie verwerkt. Het merendeel van de planters blijkt een Britse achtergrond te hebben. Uit

grafiek 2, waarin aangegeven staat wanneer Britse kolonisten zich vestigden in Nickerie, blijkt dat geen van deze planters naar Nickerie verhuisde in de periodes direct voor en na de afschaffing van de slavernij in Groot-Brittannië

Toch gaven meerdere planters in Berbice aan met hun slaven de grens over te willen steken toen in 1833 bekend was gemaakt dat de slavernij zou worden afgeschaft.⁴⁴ Hierop stelde de gouverneur van Berbice, Charmicael Smyth, dat hij alle planters die daadwerkelijk

de grens over zouden steken en daarbij slaven mee zouden nemen, zou onthoofden.⁴⁵ Deze maatregel lijkt effectief te zijn geweest.

Desalniettemin vonden voormalige bewoners van Britse gebieden andere manieren om te profiteren van de confrontatie tussen twee systemen. Zo woonden Lodewijk Christoffel en zijn zoon Vincent Abbensets sinds lange tijd in de Britse kolonie Berbice, waar zij een plantage met 246 slaven bezaten. In 1818 noopten schulden tot verkoop van deze plantage.⁴⁶ Met het geld dat Lodewijk hiermee ophaalde, kon hij samen met zijn schoonzoon Willem Carbin plantages aanschaffen in Nickerie.⁴⁷ Waar de familie Abbensets in Brits-Guyana het faillissement nabij was, kon Vincent Abbensets nog decennialang slaven blijven houden.

Ook waren er Nederlanders die actief waren in Brits-Guyana, daar na de emancipatie in 1834, manumissiegeld ontvingen en vervolgens actief bleven in Nickerie. Dit geldt voor de firma Charbon. Pieter Elias Charbon bezat drie plantages in Berbice. Pieter Elias overleed voor 1834, maar voor twee van zijn plantages ontvingen zijn zoons Jan Adam en Pieter Anthony gelden ter hoogte van 10.175 pond en 6.624 pond. Zijn zoons, die overigens in Amsterdam woonden, hebben deze gelden vervolgens geïnvesteerd in zowel Nickerie als andere gebieden van Suriname. In 1863 ontvingen zij 13.200 gulden voor 45 slaafgemaakten op plantage Lot no. 34, en 41.700 gulden voor 139 slaafgemaakten op plantage Hamburg in Saramacca.⁴⁸ Soortgelijke gevallen zijn zichtbaar onder Britten. Zo blijkt dat Alexander Cruickshank alvorens hij actief was in Nickerie, slaven bezat in St. Vincent, waarvoor hij manumissiegelden ter hoogte van 736 pond ontving.⁴⁹

Uit de journalen en almanakken blijkt dat Britse autoriteiten de migratie minder sterk controleerden en Britten zich weer konden vestigen in Nickerie na 1840. De zoon van de heer Carbin vestigde zich bijvoorbeeld in 1841, toen hij de bezittingen van zijn overleden vader erfde. Robert Kirke kon profiteren van een soortgelijke situatie: toen zijn schoonvader James Balfour in 1841 overleed, erfde hij zijn plantages. Kirke, die hiervoor verhuisde uit Schotland naar Nickerie, werd hiermee een van de rijkste planters van Suriname.⁵⁰ In 1863 ontving hij 68.700,00 gulden voor 231 slaafgemaakten op plantage Waterloo.⁵¹

Nu blijkt dat veel planters in Nickerie inderdaad afkomstig waren uit voormalig Engelse koloniën en dat dit voor hen op verschillende manieren voordelig uitpakte, ontstaat de vraag in hoeverre planters hun slaven meenamen in hun verhuizing. Ook hiervoor geldt dat verschillende auteurs hebben geconstateerd dat dit gebeurd moet zijn, maar een poging deze migratie te kwantificeren nog niet heeft plaatsgevonden. Van Renselaar schrijft dat het voor slaafgemaakten van Engelse afkomst een 'grote teleurstelling' is geweest dat het Engelse

voorbeeld in Suriname niet werd nagevolgd.⁵² Ook Dikland stelt dat Nickerie bevolkt werd met slaven uit Barbados en Jamaica. Deze slaven bleven tot 1863 in slavernij, terwijl hun 'collega's' op de eilanden en aan de overkant van de Corantijn reeds in de jaren dertig vrij waren.⁵³ Heckers noemt zelfs dat Joseph Tyndall en Adam Stewart beiden met een slavenmacht van omennabij de honderd personen in Nickerie arriveerden.⁵⁴

Verschillende omstandigheden maken het echter onmogelijk om te kwantificeren hoeveel arbeiders in Britse koloniën resideerden alvorens zij zich in Nickerie begaven. De eerste planters vestigden zich in Nickerie vanaf 1797, tien jaar voor het afschaffen van de trans-Atlantische slavenhandel in 1807. Hierna ontstond een periode van smokkel.⁵⁵ Om dit tegen te gaan werd in 1826 het bijhouden van slavennamen in slavenregisters verplicht gesteld, maar smokkel bleef aanhouden. Zo schreef de gouverneur-generaal in 1833 in zijn journalen dat planter Nicholson gewelddadig probeerde slaven vanuit Berbice naar Nickerie te vervoeren.⁵⁶ Toen John Bent een aanklacht indiende tegen Nicholson, stellende dat Nicholson de Britse autoriteiten omkocht voor dit vervoer van slaven, werd Bent verbannen uit Nickerie.⁵⁷ Deze smokkel heeft hoogstwaarschijnlijk aangehouden. Zo noemde Burnett dat N. de Wolff, posthouder van de Corantijn aan de kant van Berbice, in 1840 werd aangeklaagd illegaal slaven uit Berbice naar Nickerie vervoerd te hebben.⁵⁸

Ook de aard van de bronnen staat een volledige kwantificatie in de weg. Engelse registers werden bijgehouden vanaf 1813, zestien jaar na de vestiging van de eerste planters in Nickerie. De namen van de slaven die de vroege gevestigden bezaten in hun land van herkomst zijn dus niet te achterhalen. Ook zijn niet alle Britse slavenregisters online beschikbaar. Dit geldt voor de volledige dataset van Demarara en dit is een gebied waar, zo bleek uit grafiek 1, veel Nickeriaanse planters vandaan kwamen. In Nickerie ontbreken de gegevens van vele plantages.⁵⁹

Toch is een poging gedaan om zo ver mogelijk de aantallen slaafgemaakten die met hun meesters in Nickerie terecht zijn gekomen te kwantificeren. Dit is gedaan door eerst in de almanakken te kijken waar en in welke periode elke planter actief was, vervolgens te onderzoeken van welke Britse plantages deze planter afkomstig was en daarna de namen van slavenregisters in Nickerie en de Britse koloniën te achterhalen. Zo bleek dat dertien slaafgemaakten zowel in Britse koloniën als in Nickerie hebben geleefd. Dit gaat om Jan, Philippa en Annetta bij Vincent Abbensets, Sabina en Christina bij Carbin, Philida van Charbon en Quash, Louisa, Peggy, George, Francis, Bersey en Fanny bij Jane Rose Cruden.

In Nickerie vestigden Britse planters zich reeds voor de afschaffing van de slavernij. Dit was mogelijk omdat het district destijds nog onder

Brits gezag viel. Direct voor en na de afschaffing van slavernij in Brits-Guyana werd aan twee kanten geprobeerd het contact te beperken. Uit de vestigingsdata van planters lijkt dit met succes te zijn gebeurd. Toch stabiliseerde de situatie na verloop van tijd. Planters staken dus de grens over en profiteerden in Suriname van het systeem van slavernij. Zo hebben meerdere mensen in zowel Britse als Nederlandse koloniën vergoedingen ontvangen voor de manumissie van hun slaafgemaakten. Hoewel literatuur benoemt dat planters hun slavenmachten meenamen in hun migratie, valt hierover door gebrekkig bronmateriaal nog weinig te stellen. Het feit dat het gebeurd is, is bewezen voor dertien personen, maar de kans is groot dat het een groter aantal betrof.

CONCLUSIE

Het district Nickerie bevond zich jarenlang op de grens van emancipatie en slavernij. Het complexe sociale antwoord dat werd gegeven op de confrontatie tussen twee politieke systemen blijkt echter, het begrippenapparaat van Trouillot volgend, te zijn stilgevalen in de Surinaamse historiografie. In het clichématige narratief van de Surinaamse plantagesamenleving, krijgt Nickerie betekenis als district waaruit slaafgemaakten probeerden te vluchten naar het geëmancipeerde Brits-Guyana. Deze betekenis is gebaseerd op gekleurde bronnen die overgeleverd zijn in archieven die nationale grenzen aanhouden. Huidige trends in de koloniale historiografie benadrukken echter verwevenheden in de koloniale samenleving en grensoverschrijdende ontwikkelingen.⁶⁰ Nickerie is als grensdistrict een opstappunt om een vinger te leggen op dergelijke processen.

Het werd mogelijk om een gelaagd beeld te schetsen van de Nickeriaanse plantagesamenleving door de journalen van de landdrost te bestuderen zonder narratieve structuur en met een arbitraire chronologie. Verschillende sociale groepen gaven op een eigen manier betekenis aan de grens. Slaafgemaakten probeerden de grens over te steken, waardoor overheidsbevoegdheden de Britse emancipatie als dreiging zagen en probeerden maatregelen te nemen zoals een communicatieverbod en extra militaire controle. Indianen maakten gebruik van de situatie door een hogere betaling te eisen. Eigenaren waren ambigu, aangezien zij de ontvluchtingen wilden beperken, maar afhankelijk bleven van contacten over de grens. Zodoende kon de overheid geen rigide scheiding handhaven tussen Nickerie en Brits-Guyana. Bovenstaand beeld is echter gebaseerd op de visie van landdrosten, die redeneerden vanuit een hiërarchisch discours, en impliciet de eigen politiek rechtvaardigden. Door slaafgemaakten te betitelen als 'eigendom' van planters, leken vluchtpogingen een onteigening van bezit en zodoende een misdaad.

Macht- en kennisstructuren zijn dus onlosmakelijk aan elkaar verbonden.

Door individuele levenslopen te traceren uit kwantitatieve bronnen die de grenzen van nationale archieven overschrijden, blijkt dat niet slaafgemaakten, maar planters de grens naar hun hand zetten. Planters bleken middels een pragmatische omgang met de grens financieel te profiteren van twee systemen. Enkele planters namen slaafgemaakten mee de grens over, waardoor zij noodgedwongen dertig jaar langer in slavernij leefden. De grens was dus een fysieke en mentale scheidslijn tussen twee werelden, maar bleek geenszins gesloten.

Dit artikel is gebaseerd op de bachelorscriptie van Doortje Swaters. Momenteel is zij eerstejaars student van de onderzoekmaster in Historical Studies aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Hier specialiseert zij zich in cultuurtheorie, de koloniale samenleving en de geschiedenis van mens-dierrelaties.

1. M.R. Trouillot, *Silencing the Past: Power and the production of history* (Boston 1995) 26.
2. T. Ballantyne, 'Religion, Difference, and the Limits of British Imperial History', *Victorian Studies* 47:3 (2005) 427-455; Remco Raben, 'A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field', *BMGN – Low countries historical review* 128.1 (2013) 5-30.
3. A.A. Heckers, *Het District Nickerie. Geographische aantekeningen en geschiedkundig overzicht, met kaarten.* (Paramaribo 1923)
4. T. Ballantyne, 'British Imperial History', 428 - 433, 449 - 452.
5. R. Raben, 'A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field', *BMGN – Low countries historical review* 128.1 (2013) 5-30.
6. E.W. Said, *Orientalism* (New York 1978) 2, 5-6.
7. E.W. Said, *Cultuur en Imperialisme* (New York 1993) 131.
8. Trouillot, *Silencing the Past*, 26.
9. Zie: 1: H. Buddingh, *De geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 2012) 185; 2: J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1861) 814 - 819 & 3: S. Hira, *Van priary tot en met De Kom: De geschiedenis van het verzet in Suriname, 1530 – 1940* (Rotterdam 1982) 164 – 168.
10. Heckers, *Het District Nickerie*.
11. Heckers, *Het District Nickerie*, 32.
12. C.C. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and in Surinam, 1791/5 – 1942* (1990) 181.
13. Vermoedelijk werd dit verzoek ingewilligd omdat in Britse koloniën Nederlanders woonden die onder eenzelfde regelgeving vielen.
14. Goslinga, *The Dutch* (1990) 413.
15. A. van Stipriaan, *Overvloed en stiltes in de geschiedenis van slavernij en marronage in Suriname in de laatste halve eeuw* (2013).
16. Van Stipriaan, *Overvloed en stiltes*.
17. Heckers, *Het District Nickerie*, 70.
18. NL-HaNA, Heeckeren, baron van, 2.21.083, inv. nr. 24, 19 augustus 1837.
19. De landdrosten van Nickerie in de betreffende periode waren: Samuel Ricketts tot 1820; Baron van Nesselrode Hugenpoth tot 1821; G.H. van Kempen tot 1831; D. Boonen tot 1838; C.B. Krayenhoff van Wickera, Ridder der Militaire Willemsorde 4e klasse, waarnemend landdrost tot 1839; J. Scheek, waarnemend landdrost tot 1844. Zie: Heckers, *Het District Nickerie*, 132.
- De journalen schetsen een gedetailleerd beeld maar bevatten ook hiaten. In Nationaal Archief Suriname (verder NA Suriname) 1:05:11:10, 1 ontbreekt de informatie van november 1820 tot en met februari 1823. De dagtekeningen van 17 juli tot en met 24 september 1823 zijn vervaagd en daardoor

onleesbaar. In NA Suriname, 1:05:11:10, 2 ontbreekt het tweede tot en met het vierde kwartaal van het jaar 1831. In NA Suriname, 1:05:11:10, 4 is slechts het eerste kwartaal van 1842 aanwezig, en ontbreken de laatste drie.

20. NA Suriname, 1:05:11:10, 3, 25 augustus 1834.

21. Klachten:

1: Op 31 augustus 1840 klagen zeven slaven van Balfour over slechte omstandigheden. Als gevolg werden de slaven afgestraft, onder toezicht van de 'gehele slavenmagt' – NA Suriname, 1:05:11:10, 4 2: Op 7 november 1840 klagen slaven van Paradise over te zware omstandigheden en ongunstige behandeling. De klachten werden onderzocht, maar onjuist bevonden – NA Suriname, 1:05:11:10, 4. 3: Op 10 augustus 1841 gaven 16 slaven van plantage Waterloo te kennen dat Balfour hen mishandelde. Na een onderzoek werd op 11 augustus door de landdrost vastgesteld dat deze klacht een poging was om de opvolger van Balfour, administrateur en directeur R. York, naar hun hand te zetten. De slaven werden afgestraft met de gehele slavenmacht als publiek – NA Suriname, 1:05:11:10, 4. Brandstichting: 1: Cruickshank klaagde "neger Laurence" aan op 13 oktober. In samenwerking met William van Forgue zou hij hebben geprobeerd Cruickshank zijn plantage in brand te steken – NA Suriname, 1:04:11:10, 1, 13 oktober 1828; 2: In april 1833 zou een deel van plantage Waterloo afgebrand zijn, met grote financiële schade voor de heer Balfour als gevolg – NA Suriname, 1:04:11:10, 3, 18 april 1833; 3: De slaafgemaakte Cero en Hannibal van plantage Waterloo werden beschuldigd voor brandstichting: NA Suriname, 1:04:11:10, 3, 1 december 1834.

22. Op plantage Hope werd bijvoorbeeld gemeld: 'de gehele "macht slaven weigerde te werken en [verliet] de plantage, om hetwelke oproer te bedwingen hij om assistentie der militaire macht verzocht. De landdrost begaf zich dadelijk in persoon naar de plaats en begon meteen de bastaards te ordonneren van de slaven bij elkander te roepen, door het klappen der zweep, hetwelk alhier gebruikelijk is, dreigende hen in geval van ongehoorzaamheid op staande voet te fusillieren. Dit was van gevolg dat de gehele magt weldra voor het huis verscheen en om genade smeekte, het detachement uit 5 jagers en 8 guides bestaande kwam na verloop van twee uur aan en alstoen gaf de landdrost de rebellen aan hunnen eigenaar over om ze naar goedvinden te straffen, hetgeen deeze daarop met de meeste getreueghheid deed zonder eenen lukel te verschoonen.' NA Suriname, 1:05:11:10, 1, 5 juni 1820.

23. J.P. Siwipersad, *Gij zijt blank en wij zijn zwart* (Den Haag 2009) 114, 115.
24. NA Suriname, 1:04:11:10, 3, 24 juni 1837.
25. Buddingh, *De geschiedenis van Suriname*, 185.
26. NA Suriname, 1:05:11:10, 3, 8 januari 1834.
27. 2 oktober en 14 oktober 1837. In de nacht van 2 oktober 1837 stal een aantal slaven een boot van de militaire post, waarmee zij de Corantijn over staken. Op 14 oktober 1837 werd dieningevolge "een verbod van vreemde vaartuigen in de districten Oppere- en Nedernickerie" uitgeroepen." – NA Suriname, 1:05:11:10, 3, 1841: toen het jaar 1841 een enorme toename aan ontvluchtingen kende, kwamen de autoriteiten wederom in actie. Op 22 september besloot de landdrost over te gaan tot 'quarantaine maatregelen voor schepen komende van Brits-Guyana.' NA Suriname, 1:05:11:10, 4, 22 september 1841. Tevens werd 4 oktober besloten de militaire bezetting te versterken. NA Suriname, 1:05:11:10, 4, 4 oktober 1841.
28. James Balfour wilde met indianen naar de overkant van de Corantijn zeilen om spullen te halen om de schade te herstellen van een brand op zijn plantage; 2: De heer Stonah uit Grenada, vroeg een pas vroeg om van tijd tot tijd van Berbice naar Nickerie te varen om zaken met de heer Cruickshank te verevenen; 3: John Stewart vroeg of de heer Dummett, woonachtig in Berbice, op een corjaal met indianen van tijd tot tijd naar Nickerie mocht varen; 4: Hannah Herbert, bevond zich sinds geruime tijd in Berbice maar wilde terugkeren naar het Nickeriedistrict; 5: Ingenieur Malcolm meende in Berbice betere baankansen te hebben en wilde zich daar vestigen. – NA Suriname, 1:05:11:10, 3, 24 september 1834.
29. NA Suriname, 1:05:11:10, 1, 12 april 1823.
30. Idem, 25 september 1823.
31. Heckers, *Het District Nickerie*, p. 33 – 34.
32. Deze nieuwe premie werd vastgesteld op 19 februari 1834 – NA Suriname, 1:05:11:10, 3.
33. Dit gebeurde bijvoorbeeld op 1 september 1834: de slaven van Carbin vingden die van Nicholson op – NA Suriname, 1:05:11:10, 3.
34. S. Dresscher, 'The long goodbye: Dutch capitalism and anti-slavery in comparative perspective', *American Historical Review* 99 (1994) 44-69.
35. J.P. Siwipersad, 'Emancipation in British Guyana and its influence on Dutch policy regarding Surinam' in: David Richardson (red.), *Abolition and its aftermath: The historical context 1790 – 1916* (2013) 168 – 180.
36. Graham Burnett, *Masters of all they surveyed: Exploration, geography, and a British El Dorado* (Chicago 2001) 81.
37. NA Suriname, 1:05:11:10, 2, 12 april 1833, NL-HaNA, Heeckeren, baron van, 2.21.083, inv.nr. 24, 19 augustus 1837.
38. Siwipersad, 'Emancipation in British Guyana', 168 – 180.
39. Hira, *het verzet in Suriname*, 164 – 168.
40. Anti-slavery reporter, 'British slaveholders living in Surinam (01-06-1861)'
41. Philip Dikland, 'Nieuw-Rotterdam' in: Philip Dikland (red.) *Surinaamse erfgoed documentatie* (2013).
42. Heckers. *Het District Nickerie*, 32.
43. NL-HaNA, Heeckeren, baron van, 2.21.083, inv. nr. 69.
44. Drie verschillende auteurs noemen ditzelfde gegeven. Daarbij dient de eerste bron uit 1933, die zich baseert op een bron uit 1890, bij de andere bronnen overduidelijk als voorbeeld. Zij hanteren vrijwel precies dezelfde woorden, maar benoemen geen verdere details. Vergelijk: 1: Albert Raymond Forbes Webber, *Centenary History and Handbook of British Guyana* (1931) 166. How justifiable were the suspicions of the slaves may be taken from the fact that some of the Berbice Planters announced their intention to remove their slaves immediately to Nickerie, before the Emancipation Act came into force, so as to avoid its effects. Sir James Carmichael Smyth showed thereupon the metal of his steel, by issuing a Proclamation dated 24th September, 1833, threatening to hang any British subject connected with such a foolish and wicked undertaking. No slaves were removed; 2: Guyana Chronicle E-Paper, 'Guyana chronicle emancipation supplement' (1 augustus 2014) <https://issuu.com/guyanachroniclee-paper/docs/guyana_chronicle_emancipation_suppl> geraadpleegd op 3 december 2017. 'There were some planters who were unwilling to comply with the Emancipation Act. Some Berbice planters announced their intention to remove their slaves immediately to Nickerie in Suriname before the Emancipation Act came into force, so as to avoid its effect. Suriname did not abolish slavery until 1863'; 3: O. Ishmael, *The Guyana story – From earliest times to independence* (Bloomington 2013) 152: 'But there were some planters who were unwilling to comply with the Emancipation Act. Some Berbice planters even announced their intention to remove their slaves immediately to Nickerie in the Dutch Colony (where slavery was still legal) before the Emancipation Act came into force so as to avoid its effect. Suriname did not abolish slavery until 1863'.
45. Webber stelt dat Charmicael Smyth dit verklaarde op 24 september 1833. Echter, het archiefstuk van 24 september 1833 waarnaar Webber verwijst, bevat geen dergelijke verklaring. Dit

- zet vraagtekens achter de validiteit van deze stelling.
- Zie: Webber, Centenary History, 166 & TNA, PRO 30/35/18 – British Guiana Dispatches. To the Secretary of State. Entry book. Vol. 1, 24 September 1833.
46. P. Koolen, Transcriptie TNA, CO-111/28 (Februari 2015) 14.
47. NA Suriname, 1:05:11:10, 3, 31 december 1823.
48. NL-HaNA, Alg. Rekenkamer / Comptabel Beheer, 2.02.09.08, inv.nr. 225, Charbon en Zoon.
49. Legacies of British Slave-Ownership, 'Alexander Cruickshank – Profile & legacies summary.' < <https://www.ucl.ac.uk/lbs/person/view/44187> > [geraadpleegd op 2 januari 2018]. <https://www.ucl.ac.uk/lbs/person/view/44187> & Legacies of British Slave-Ownership, 'Alexander Cruickshank – Profile & legacies summary.' < <https://www.ucl.ac.uk/lbs/person/view/44147> > [geraadpleegd op 2 januari 2018].
50. Dikland, 'Nieuw-Rotterdam.'
51. NL-HaNA, 2.02.09.09, 228, Robert Kirk.
52. H.C. van Renselaar, 'Colin, profeet van Coronie' in: *Uit Suriname's Historie* (Amsterdam 1973) 21.
53. Dikland, 'Nieuw-Rotterdam.'
54. Heckers, *Het District Nickerie*, 75.
55. Zo werd er in 1822 nog een aanklacht gedaan tegen de schipper Charles Beverley, die slaven uit Berbice naar Nickerie zou smokkelen. Zie: *British and Foreign State Papers, Lieutenant-Governor Beard to William Ross, Post Holder, Correntyne*, Volume 10 (1822)
56. HaNA, Heeckeren, baron van, 2.21.083, inv.nr. 8, 9 september 1833.
57. Ibidem.
58. Burnett, *Masters of all they surveyed*, 82. Burnett beschrijft dit in een voetnoot. Het archiefstuk waarop hij deze informatie baseert, is aangevraagd bij het archief in Guyana, maar de assistent-archivaris kon deze niet vinden.
59. Van de volgende planters die actief waren in zowel Britse als Nederlandse koloniën zijn geen slavenregisters beschikbaar: Vincent Abbensets woonde in Berbice en werd directeur van ontbrekende plantage Glensander; Jane Rose Cruden woonde in Barbados en werd eigenaar van ontbrekende plantage Longmay; Alexander MacDonald woonde in Berbice en werd eigenaar van plantage Sealand; Robert MacLachlan woonde in Bertice en werd eigenaar van Blensander; Colin Simson woonde in Trinidad en werd eigenaar van Gloucester.
60. Ballantyne, 'the Limits of British Imperial History', 449 – 452, Novak, 'The flexible territoriality of borders', 741-767, Harrold, *Border war*, 209-214, Salafia, *Slavery's borderland*, 1 – 15.

ZALIG BUITENETEN

De idealisatie van het landleven en de relatie tot eten in
de zeventiende-eeuwse Nederlanden

Maroesjka Verhagen

Winnaar Skriptieprijs 2018

Een idyllisch landleven was voor welvarende zeventiende-eeuwse Nederlanders de ideale uitvalbasis voor de overvolle steden. Men begon buitenverblijven aan te schaffen, en literatuur omtrent het buitenleven werd populair: het platteland was gezonder, voordeliger, gemakkelijker en zaliger dan de stad. Een belangrijk gevolg daarvan was dat men zelf gewassen ging verbouwen, gestimuleerd door de afzondering van de buitenplaats en de verbeelding prikkelende literatuur. In deze landelijke tendens krijgt het eten een veelzeggende rol, waaruit lagen van betekenisgeving zijn af te lezen.

Het verleden is als een vreemd land en wordt gekenmerkt door haar 'andersheid'. Echter, soms denkt de hedendaagse mens dat al het nieuwe in zijn of haar leven een volstrekte innovatie is. Neem bijvoorbeeld de stadse trends met betrekking tot het verbouwen en plukken van eigen voedsel, die in het kader van duurzaamheid door het hele land opduiken. Initiatieven als pluktuinen, wildplukcursussen en *Albert Heijn*-moestuintjes zorgen voor meer bewustzijn omtrent vers, duurzaam en lokaal eten. In de gastronomie is er een nieuwe stroming opgezet onder de naam *Dutch cuisine*, waarbinnen meer plantaardige, seizoensgebonden gerechten worden gepromoot die van eigen bodem komen.¹ Een andere fascinatie, die om veel voorwerk en fysieke arbeid vraagt, zijn de voedselbossen. Deze aangelegde bossen bestaan uit gewassen van verschillende hoogtes: van hoge bomen zoals de walnoot of de linde, tot een ondergrondse laag met knollen en eetbare wortels. Alles in het voedselbos bevat eetbare elementen. Hierin is naast duurzaamheid, zelfvoorzienendheid een betekenisvol element. De interesse van stedelingen in het verbouwen van voedsel voor eigen gebruik is echter niet een op zichzelf staande vernieuwing: we vinden de trend namelijk terug in de Nederlandse geschiedenis.

In de zeventiende eeuw hadden gewassen een nieuwe plek gekregen in de samenleving. De Nederlandse horticultuur en tuinbouw hadden in Europa naam verworven op het gebied van cultivatie en kregen een prominente plaats in de economie.² Van diverse groenten, met name wortelgroenten, was het imago opgepoetst: waar deze in de middeleeuwen waren afgescheept als 'armenvoedsel', werden ze nu geprezen om hun gezonde eigenschappen. Het eerste Noord-Nederlandse kookboek, *De verstandige kock* (1667), begint bijvoorbeeld met salades van rauwe groenten.

Terwijl deze in eerdere Noord-Europese kookboeken niet tot nauwelijks te bekennen waren. Gewassen, en het landelijk leven, kregen een nieuw imago: het werd mode voor welvarende stadsbewoners om een buitenhuis met grond te kopen.³ Dit gaf een impuls aan de uitgave van uitgebreide boeken over tuinieren, en kruiden- en plantensoorten. Een mate van zelfvoorzienendheid lijkt daarin een belangrijk thema: waar je in de stad gebruik kunt maken van de markten, ben je op je buitenplaats afhankelijk van de houdbare producten die je mee kunt nemen, of datgene dat je zelf verbouwd. De buitenliteratuur is er bovendien duidelijk over dat het gezond en voordelig is om van eigen bodem te eten. Het is daarnaast ook ‘zaliger’ dan in de stad, omdat God zich openbaarde in de natuur. Bovendien leent het buitenleven zich uitstekend voor het deugdelijk samen zijn en eten met vrienden. In het licht hiervan borrelt

De vette keuken. Anoniem, naar David Vinckboons, Keukeninterieur, 1600-1624. Bron: collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

de vraag op wat de gevolgen waren van de idealisatie van het buitenleven voor de eetcultuur op zeventiende-eeuwse Nederlandse buitenplaatsen.⁴

Een populair werk uit die tijd is het gebundelde ‘*Vermakelijk landt-leven*’ (1669). Het werk staat in de traditie van ‘Hausväter’- en almanakliteratuur. Dit waren handleidingen met advies voor dagelijkse klussen in en om het huis, afgestemd op de seizoenen. ‘*Vermakelijk landt-leven*’ is uniek binnen dit genre omdat het naast beschrijvend ook een lofzang is op het landleven. De auteur van het eerste deel, Jan van der Groen (1624-1671), hovenier aan het stadhouderlijk hof, verzorgde deze literaire draai in dit anders pragmatische werk. Er is nog een andere reden dat dit boek een interessante bron is: naast uitgebreide informatie over zaaien en oogsten, is er ook uitleg te vinden over dierenhouden en slacht, bijhouden, destilleren, het maken van medicijnen, en bevat het achterin het eerdergenoemde Noord-Nederlandse kookboek uit 1667: *De verstandige kock*. Hierdoor is het geheel een A-tot-Z-handleiding voor het buitenleven. Deze bundel vormt de basis voor dit kwalitatieve onderzoek, waarin ik voor

een belangrijk deel bronnen kritisch analyseer, interpreteer, vergelijk, en ze in verschillende kaders plaats. De heerlijkheid van het landleven werd uitgebreider bezongen in hofdichten, een nieuw genre in de zeventiende eeuw. In de gedichten werd het leven op specifieke buitenplaatsen uitgelicht, waarbij het buiten zijn en (het genieten van) de producten van het land centraal staan. Met behulp van Petrus Hondius' *Dapes inemptae of de Moufe-schans* (1621) en *Vitaulium. Hofwijck* door Constantijn Huygens (1653), respectievelijk een smulpaap en een sobere eter, wordt duidelijk hoe het eten op een buitenplaats met identiteit en betekenisgeving te maken heeft.

DE TREK NAAR BUITEN VANUIT DE STAD

alwaer men eerst alle dorheyt in groente siet veranderen, en 'tgeen als doodt was, wederom herleven; het jonge Gras, met de Spruytjes [...] dese worden stracks van de leckere Somervruchten gevolght, de welcke door haer ververschende smaken, de tong des aenschouwers bekooren. Niet lang daer na, siet men de Boomen met Herfst en Winter-vruchten geladen, die de Keuckens, neffens de Aerdt-vruchten, tegen den onvruchtbaren Winter-ooft van voorraet voorsien.⁵

De woorden van Jan van der Groen in 't *Vermakelijck landt-leven* zijn vervuld van buitenliefde. Zijn schrijven laat de zon je huid verwarmen en de geur van gras je neusgaten kietelen. Het weerspiegelt daarmee een roep die bij menig welverdienende stedeling in de zeventiende eeuw voelbaar was. In het midden van de zeventiende eeuw begonnen regenten en koopmannen namelijk *en masse* het buitenleven op te zoeken. Er was een hang naar rust en vrijheid, en wedijver met de landadel. De hofsteden die werden gebouwd en behuisd konden investeringen zijn, maar ze pasten vooral in de trend een gezonder leven te willen leiden; iets dat werd bevorderd door de vieze, warme en volle steden. In de hofdichten en 't *Vermakelijck landt-leven* worden constant vergelijkingen gemaakt tussen het 'gezonde buitenleven' en de 'ongezonde stad'. Van der Groens introducerende woorden zijn hiervan een voorbeeld:

Den Hof-bouw, en 't buyten-leven, is, naer 't seggen van veel Geleerden, het vermakelijkste, voordeelgste, gesondtste, ja menigmael ook het wel saligste leven, dat men sou kunnen wenschen, voor diegeene, die aen geen beroep, in de Steden vast gebonden is. 't Vermakelijkste leven is het, om dat alles wat adem haelt [...] door de aangename en soete lucht, uyt de Steden naer

buyten gelockt, ja getrocken wordt.⁶

Het buitenleven was *vermakelijker*, omdat het plezier bracht door de diversiteit aan (eetbare)gewassen en het rustige samenzijn met vrienden. Het was bovendien *voordeliger* omdat bijna alles dat nodig is om in eigen onderhoud te voorzien van het land gehaald kan worden. Op deze manier waren producten tevens verser en *gezonder* dan wat er in de stad op de markt lag. De frisse lucht en het gereguleerde leven deden de mens bovendien goed, evenals het matiger eten en drinken. Het leven was daarnaast *zaliger*, omdat God voelbaar was in de natuur.⁷

Waar kwam de drang naar het buitenleven vandaan? Voor de volledigheid is het verstandig om enige context te verschaffen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw wisten de Zeven Verenigde Nederlanden zich te ontplooiën tot economische grootmacht. Engeland en Frankrijk kampten met binnenlandse onrust, waardoor zij moeite hadden zich als concurrenten van de Republiek op te stellen. De Nederlanden hadden daarmee vrij spel, ondanks dat ze nog altijd in oorlog waren met de Spaanse koning en er tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) ook in de Republiek binnenlandse verdeeldheid woedde.⁸ Binnen die eeuw deden zich veel ontwikkelingen voor die aan elkaar verbonden waren. De politieke ontwikkelingen waren vervlochten met economische en culturele ontwikkelingen. Zo konden, doordat de economie aantrok, ook de kunsten floreren, en daarnaast wist een steeds groter wordende groep zich 'een buiten' te veroorloven.⁹ Het opzoeken van het buitenleven vloeide met name voort uit de toenemende urbanisering. Zo breidde Amsterdam zich tussen 1590 en 1650 uit van 37.000 naar 175.000 inwoners.¹⁰ De drang om een alternatief te vinden voor de steden werd steeds groter naar mate deze drukker en voller werden dankzij de bloeiende economie. Adel en boeren bevolkten altijd al het platteland, het

Een maaltijd tussen de vijgenbomen en druivenranken. Claes Jansz. Visscher, Gebed voor de maaltijd, 1608-1610. Bron: collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

was echter in de zeventiende eeuw een nieuw verschijnsel dat de stadse elite het buitenleven opzocht, met name in de zomermaanden. Tussen 1620 en 1640 werden er alleen al in Voorburg, waar ook Constantijn Huygens een buitenhuis bezat, minstens vijftien hofsteden gebouwd of bewoonbaar gemaakt. Dergelijke toenames van buitenbouw waren in deze periode door heel Nederland te vinden. Door historici worden er in principe drie motieven aangedragen voor de 'trek naar buiten': financieel, sociaal en persoonlijk.¹¹

Landgoederen waren een handige economische investering, iets wat de gewiekste koopmannen uit de steden snel inzagen. Het gekochte land werd soms deels verpacht aan boeren. Bovendien kon een hofstede na een aantal jaar behoorlijk in waarde zijn gestegen waarna het met winst geveild kon worden. Dit was een extra stimulans voor regenten en koopmannen voor wie monetair gewin vaak een sterke motivator was. Uit het eerdere citaat blijkt dat een zeker economisch voordeel, aangegeven met de term 'voordeligheid', überhaupt een drijfveer was. Van der Groen doelt hier weliswaar niet op een investering op de markt, maar hij toont wel aan dat elk voordeel in de portemonnee de gemiddelde lezer al zou moeten aanspreken.¹² Verder was het bezitten van een landgoed een statussymbool waaraan de rijke burgers zich konden optrekken en meten met de aristocratie. Dit was vooral bedoeld als concurrentie. Er heerste een bewust afzetten tegen het idee van een vorst: de burgerlijke idealen draaiden namelijk om nuchterheid, zuinigheid en vlijt. Deze burgers wensten zich geen aristocratisch bestaan. Wel konden zij laten zien dat ze niet onderdeden in middelen ten opzichte van een erfelijke vorst. Over de identificering met burgerlijkheid en voordeligheid zal ik later verder uitweiden.¹³ Tot slot was er het persoonlijke motief om de rust op te zoeken en gezonder te leven. Dit wordt tevens weerspiegeld in de namen van buitenplaatsen zoals Sorghvliet, Rustrijk en Vredenburg, waaruit de nadruk op ontspanning duidelijk naar voren komt. Ook in de hofdichten is de rustgevende sfeer typerend. Daarnaast ligt de nadruk sterk op de frisse lucht en het verse eten die de gezondheid ten goede kwamen. In onrustige politieke en economische tijden werkte de buitenplaats des te sterker als een baken van rust.¹⁴

HET ZALIGE EN OVERVLOEDIGE BUITENLEVEN

Aan de hand van de inleidende woorden van Van der Groen zijn er vier aspecten van het buitenleven die de rijke burger zouden (moeten) aantrekken en die een interessante leidraad geven om de betekenis van eten aan te meten. De gezondheid en voordeligheid zijn al aangestipt. Waar Van der Groen op doelde met voordeligheid was het fenomeen van de zogenaamde 'ongekochte spijzen': van de producten die je verbouwde en hield op eigen grond kon je immers gratis de vruchten plukken. Dit houdt

sterk verband met een calvinistische inboezeming, en lijkt bovendien met een bepaalde trots gepaard te gaan. Dat het idee van 'ongekochte spijzen' als een interessant element werd gezien valt op te maken uit het ruime gebruik van die term in de literatuur. De titel van Hondius' hofdicht begint ook met '*dapes inemptae*', Latijn voor ditzelfde begrip en afkomstig uit Vergilius' leerdicht over de landbouw getiteld *Georgica* (circa 29 v. Chr.).¹⁵ Met 'vermakelijkheid' doelt Van der Groen op het pure genieten van de veranderende seizoenen: de opbloeiende natuur in de lente en zomer, en haar vruchten die ze werpt in de zomer en herfst, waarvan men in de koude winter kan blijven eten. Dit is direct verbonden aan 'zaligheid', aangezien de aanwezigheid van God voelbaar was in de natuur. Beide invullingen van de termen komen ook terug in de hofdichten, al lijkt 'vermakelijk' daar te worden opgerekt om ook 'gastvrijheid' in zich op te nemen. In deze literatuur benadrukken de auteurs hoe deugdelijk het leven op het land is in vergelijking met de stad, waarbij het eten een speciale rol krijgt toegedicht. Het buiteneten leende zich goed om bepaalde idealen en identiteiten aan op te hangen, maar waarom? Om dit te kunnen beantwoorden komen de laatste twee begrippen, vermakelijkheid en zaligheid, goed van pas.

De calvinistische hofdichters zagen God als geopenbaard in twee 'boeken': de bijbel en de natuur. Dit zien we ook terug in de 'litteraire almanak' 't *Vermakelijck landt-leven*, waarin de hand van God constant aanwezig is. Aan beide genres ligt het idee ten grondslag dat God de natuur heeft geschapen, maar dat de 'kunst' (de menselijke hand) nodig is om de natuur te vormen tot het ideaalbeeld dat God bedoelde. '[D]e Natuur, die sich veeltijts wanschickelijck vertoont, door de konst kan op-geschickt, op-gepronckt, in goede ordre, cierlijck en vermakelijck gemaect worden'.¹⁶ In de zeventiende eeuw wenste men geen woekerende natuur zoals wij nu associëren met 'puur natuur', maar harmonieuze, mathematisch bepaalde patronen om elk tuinelement in balans te brengen.¹⁷ Het uitgangspunt was de natuur in goede banen te leiden zodat men tot het mooiste resultaat kwam, maar ook het meeste *nuttige*: 'de konst kan de wilde, harde, onsmakelijke vruchten door Mesten, Koeften, In-enten, tam, sacht, eetbaer en smakelijck maken'.¹⁸

Ook voor de hofdichters was 'nut' een essentieel element van de tuin, zowel praktisch als geestelijk. Het praktisch nut had betrekking op alle producten die men van het eigen land kon halen. Onder het geestelijk nut was de goddelijke relatie te scharen, het filosoferen, maar ook het tot rust komen en het samenzijn met familie en vrienden.¹⁹ Hoe zien we het calvinisme terug in de referenties die deze Nederlandse auteurs maken aan het goddelijke? Om een beter beeld te krijgen van de relatie tussen het goddelijk nut en het buiteneten op eigen land is het behulpzaam om Hondius' *Moufe-schans* verder te bestuderen. Niet alleen noemt hij zijn

hoofdstukken 'gangen', hij besteedt het gehele zesde hoofdstuk, met meer dan tweeduizend dichtregels, aan gerechten en situering van eten. De calvinistische inboezeming van de plantkundige predikant is duidelijk aanwezig door het hele werk, zo ook in deze 'zesde gang', die hij begint en eindigt met een gebed. Daartussen staan uitbundige beschrijvingen van gerechten die niet als sobere, calvinistische kost overkomen. Hondius' beschrijvingen kunnen we opvatten als symbolisch voor de overvloedigheid van de schepping. Nu is het zeker mogelijk dat Hondius die weelde vanuit zijn geestelijke overtuiging wilde overbrengen, hoewel een zekere doorschemering van liefde voor eten nauwelijks valt te ontkennen.²⁰

Calvinisme en eetlust?

Vroomheid en eetlust hoeven elkaar echter niet in de weg te zitten. Volgens Calvijns blik op de natuur diende de mens Gods gaven te appreciëren, maar mocht hij er tevens van genieten (mits met mate), zolang er uit geleerd werd. 'Dat van hier ons d'aertsche spijs Trapwijs naer den Hemel wijze'²¹ besluit Hondius zijn zesde gang. Hondius laat daarnaast in het hofdicht veelvuldig weten dat de natuur niet alleen bedoeld is voor plezier, maar dat er ook lessen uit geleerd dienen te worden, aansluitend bij het idee van Calvijn. Zolang je de natuur met overgave bewerkt, en dankbaarheid toont voor de vruchten die zij werpt, is het zeer christelijk te genieten.²²

Er klinkt ook een burgergeest van de zeventiende-eeuwse Nederlanders door in de nadruk op voordeel en werk, zoals verwoord door Johan Huizinga: krenterigheid, maar ook tevredenheid, waar zelfgecreëerde welvaart aan ten grondslag ligt. De spijzen waren immers gratis doordat men zelf het werk stak in de groei en bloei van gewassen. Geen eer voor buitenlandse monarchen die zich lieten bedienen, maar voor de hardwerkende inwoners die voor hun eigen brood op de plank zorgden. Een economisch denkende Nederlander kon dan ook jubelen om het besparen van (enkele) kosten. Tegelijkertijd heerste er een zekere angst voor de vergankelijkheid van de welvaart. Tekenend is de instelling van Calvijn die verkwistend gelduitgeven afkeurde. De kosten voor de bouw en het onderhouden van de hofsteden worden in de bronnen buiten beschouwing gelaten. De focus legde men op het genieten van de vruchten van eigen bodem waar geen cent, enkel arbeid, in was gestoken. De natuuruomgeving en de *dapes inemptae* zijn de verantwoording van de auteurs voor het aanschaffen van de buitenplaats: de buitenverblijven verschaffen immers toegang tot Gods lessen.²³

De instructies en uitleg in 't *Vermakelijck landt-leven*, met de uiteindelijke verwerking tot eenvoudige recepten, geven bovendien een ideale invulling van een burgerlijke levensstijl. De *verstandige kock* is namelijk geen toonbeeld van luxe, in vergelijking met kookboeken uit de

middeleeuwen. De nadruk ligt in de recepten op eenvoud, en producten die van eigen land gehaald kunnen worden. Deze elementen vinden eveneens aansluiting in de hofdichten wanneer eten of gerechten besproken worden. Er is weliswaar sprake van recepten waar specerijen aan te pas komen, maar er zijn bijvoorbeeld geen omschrijvingen te ontdekken voor bombastische hofrecepten zoals typerend in middeleeuwse kookboeken.

Simon Schama dichtte de zeventiende-eeuwse Nederlander een andere relatie tot eten toe dan tot dusver uit dit onderzoek blijkt. In zijn boek *Overvloed en onbehagen* uit 1988 besprak hij in het hoofdstuk 'Feesten, vasten en tijdige boetedoening' de opvallende Nederlandse *vraatzucht*. De gulzigheid, afgewisseld met periodes van vasten, zou door tal van buitenlanders zijn opgemerkt en kon zelfs choqueren. Schama toont aan de hand van het Nederlandse schilderthema 'vette keuken/magere keuken' de overdaad, maar tevens het bericht van 'vergankelijkheid der aardse geneugten'²⁴ dat de schilders daarin meegaven. Aan de hand van een gravure (afbeelding 1) maakt Schama de exuberantie duidelijk, maar benoemt daarnaast symbolen die op afkeur zouden wijzen, zoals een arme, magere man in het raamkozijn die hongerig toekijkt, en een half opgebrande kaars. Ook wijst hij op het grote verschil tussen de vette keuken-gravures en een ander soort tafelgravures uit die tijd, waarop het gebed voor de maaltijd is afgebeeld. Deze prenten hebben een rustige sfeer met op tafel goed zichtbare gerechten (afbeelding 2). Hier is geen sprake van overmaat en chaos, maar ordelijkheid en soberheid die goed passen bij vrome calvinisten. Waar Schama een eenzijdig beeld schetst van de Nederlandse eetlust die zich zou bewegen tussen vraatzucht en vasten, komt uit de bronnen voor dit onderzoek een secure blik tot eten naar voren die een sterke relatie tot de natuur benadrukt, en aantoont verweekt te zijn met betekenisgeving. De gravures die Schama aandraagt kunnen we op een andere manier interpreteren om tot nieuwe inzichten te komen in de informatie die we reeds hebben.²⁵

Wat in het bijzonder opvalt in bovengenoemde gravures die een maaltijdsgebed verbeelden, is de blik naar buiten, waar natuurlandschap is afgebeeld. Het is goed mogelijk dat dat landschap allegorisch bedoeld is, we moeten ze in ieder geval niet te letterlijk nemen, maar wellicht dat we te maken hebben met de eetkamer van een buitenplaats. De prent van Claes Jansz. Visscher toont een maaltijd die zelfs buiten wordt genuttigd, tussen de vijgenbomen en druivenranken. Volledige allegorie, realisme in locatie, of een beetje van beiden: de scènes tonen in ieder geval de sterke relatie tussen de natuur en God. De recepten uit *De verstandige kock* sluiten goed aan op de gravures van maaltijdsgebeden: zonder te veel poespas en overmaat. Hondius' relatie tot eten in *Moufe-schans* komt misschien wat

meer over als een 'vette keuken prent', maar hij blijft steeds de relatie tot het land en tot God onderstrepen, waar de 'vette keukens' meer stedelijke en goddeloze taferelen lijken. Bovendien zijn het enkel de overvloed en de exotische gewassen die als luxueus lezen, verder laat Hondius banketachtige recepten als in-eigen-veren-aangeklede-pauwen achterwege. Een gravure van de landschapsschilder

Jan van de Velde, Gezelschap gebruikt een maaltijd aan een tafel in de tuin, 1615-1620. Bron: collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Jan van de Velde is misschien wel de meest treffende illustratie van

het buiteneten, omdat het een buitenbeentje is tussen de genres (afbeelding 3). We zien een familie aan een met tafelkleed bedekte tafel gezeten. Kalm in uitdrukking en houding, zonder grote uitbundigheid of nadrukkelijke vroomheid. Links voorin is een wijnkoeler afgebeeld met twee flessen, en op tafel zien we enkel iets dat lijkt op een broodje, en een taart of pastei. Of het hier om een dessert gaat of de hoofdmaaltijd is niet geheel duidelijk. Mogelijk werd er meer gegeten dan wat we op tafel zien. Desalniettemin laat de gravure een ingetogen buitenmaaltijd zien.

HET VERMAKELIJKE EN VRIJGEVIGE BUITENETEN

Een goede reden om de mooiste spijsen en dranken op tafel te toveren was als er iets te vieren was, maar ook wanneer er bezoek over de vloer kwam. Hondius spreekt uitgebreid over het eten met vrienden op het buitenverblijf. Gastvrijheid komt daarbij naar voren als een groot voordeel van het landleven. Die gastvrijheid heeft directe invloed op 'commensaliteit'. Met commensaliteit wordt het delen van een maaltijd in gezelschap bedoeld. Commensaliteit onderschrijft de binding die plaatsvindt tussen de participanten: het delen van eten brengt men nader tot elkaar; het is intiem en persoonlijk.²⁶ Het feit dat men de producten overvloedig en zonder kosten kon plukken dankzij de gulheid van God, nodigde des te sterker uit om te delen. Zo begint Hondius in 'Spijse' met een beschrijving van het bevangen worden door appetijt of het bezoek van een vriend, waarop onmiddellijk de tafel wordt gedekt, onder een lindeboom:

Voetstaens men den tafel derkt/

Met tapijts groen onder voeten/

En met looverwerck bedeckt:

(...)

Met mijn vriend ick my dan vinde

Onder een geleyde linde:

Daer onthael ick op de wijze
Van het landt/ my en mijn vrint.

Ons gewas is onse spijsen/

En al wat men buyten vint.²⁷

Later in het hoofdstuk bezingt Hondius 't Binnenhuysgesin', waarin hij zijn gastvrouw en -heer Serlippens van de Mouffeschans bewondert om hun gastvrijheid. De (onverwachte) gasten worden telkens warm verwelkomd, met een glimlach, schone servetten, en een wijnkelder zonder slot. Met trots spreekt hij telkens over het eten, waarvan alles van eigen land afkomstig is. Geen markt of verkoper komt eraan te pas.²⁸

Huygens' *Hofwijck* gaat eveneens in op de gastvrijheid. Het hele hofdicht is opgezet als een wandeling over het landgoed van Hofwijck, waarbij de toon is alsof hij een openhartig gesprek voert met een vriend. Daarnaast spreekt hij veelvuldig over vrienden met wie hij tijd doorbrengt en laat hij duidelijk doorklinken dat hij gasten met open armen onthaalt:

Twee Poorten seggen meer: onthael ick vriend of gast,

Ten is niet door een' deur, 'tis door twee open' deuren:

Den rijmen ingangh thoont wat binnen sal gebeuren,

En dat de vrienden op mijn brood en op mijn' wijn

Niet half, niet heel, niet eens, maer tweemaal welkom zijn.²⁹

Huygens beschrijft twee poorten als ingang, om aan te tonen dat gasten 'dubbel-welkom' zijn. Bij binnenkomst is er vervolgens eten genoeg voor iedereen die te gast is. Bij Huygens' hofdicht ligt de nadruk over het algemeen minder op voedsel. Hierin was hij aanzienlijk soberder dan Hondius. Hij

beschrijft niet onder de indruk te zijn van luxe etenswaar en houdt het bij gewone, goede gerechten. Hij laat bovendien weten geen echte fijnproever te zijn. De persoonlijke relatie tot eten is veelzeggend voor de rol die het krijgt toegedicht in het landleven van Hondius en Huygens. We vinden echter een duidelijke overeenkomst: zodra er gasten komen eten zet de gastheer de sobere kost aan de kant. Het bovenstaand citaat is een mooi voorbeeld van hoe eten en gastvrijheid met elkaar verweven zijn, ook als de gastheer zelf weinig geeft om eten. Het gul aanbieden en delen van spijs en wijn is synoniem met gastvrijheid, zo ook in dit citaat tegen het einde van *Hofwijck*:

Daer zijn de gasten: flux den Room pott uijt den polder,

De boonen vanden Staeck, de netten vanden solder,

De vijuer in 'tgevoel, de snoecken inde lij,

(...)

(Blij met de volle vangst, die selden komt te missen,

Van ongeroofde winst, van ongekochte vissen)

De Peeren vanden Boom, de lijster uijt de Strick,

Elck vrolicker als t'huijs, elck besiger als ick.³⁰

CONCLUSIE

Het idyllische landleven was in de zeventiende-eeuwse Nederlanden een symbool geworden: een rustiger en gezonder leven, dat stond de hardwerkende stedeling te wachten bij het aanschaffen van een buitenplaats. Wat een genot was het bovendien om verse, ongekochte spijzen te kunnen eten en om Gods creaties gul te delen met tafelgasten. Alles was des te smakelijker doordat de kost door eigen inzet gewonnen was. De idealisatie van het buitenleven had gevolgen voor het eten op de zeventiende-eeuwse buitenplaatsen, maar andersom had het buiteneten ook sterke invloed op de idealisatie.

De overvolle steden hielpen dit ideaal te creëren. Menig stadsbewoner voelde zich geroepen door het buitenbestaan, dat een toevluchtsoord werd. Zeker in de zomer, wanneer de stad extra heet en

vuil aanvoelde. De woorden van Jan van der Groen resoneerden tussen de stadsmuren: vermaak, gezondheid, voordeligheid en zaligheid. Daarbij was het eten een belangrijk element waaraan betekenisgeving en deugdelijkheid werden ontleend. De interesse in *dapes inemptae* onderstreept het belang van de zelfvoorzienendheid. Niet alleen bood het buitenleven vers en daarmee gezonder eten, er werd veel geluk gehaald uit de gratis vruchten die men plukte van eigen land. De betaling was de inspanning van het planten, verzorgen en oogsten, en de waardering voor de schepping. Het calvinisme heeft hier duidelijk invloed gehad, maar ook het burgerkarakter is voelbaar in de waarde die eenvoud krijgt. Dit in contrast tot de Spaanse, katholieke adel waartegen de Nederlander in opstand kwam. De recepten uit *De verstandige kock* bevestigen de nadruk op eenvoudiger eten, met ingrediënten van eigen land. Een grote deugd was de gastvrijheid die men zich kon veroorloven op de buitenplaatsen. De ongekochte spijzen vloeiden rijkelijk zodra er gasten in aantocht waren. Commensaliteit liet zich gemakkelijker uitvoeren op het land dan in de stad. Wellicht doordat God zich openbaarde in de naturomgeving, en het vanzelfsprekend was de gul-geschonken vruchten te delen.

De idealisatie van het buitenleven en het eten in die periode gingen hand in hand. Door in te zoomen op het eten komen er zowel grotere bewegingen aan het licht, waaronder identiteitskwesties en landelijke trends, als alledaagse taferelen die meer inzicht verschaffen in het menselijk handelen. Het bestuderen van eten en eetcultuur is om die reden bijzonder: het biedt de mogelijkheid het grote structuren met het ogenschijnlijk onbelangrijke in verbinding te brengen. Eten is immers noodzakelijk en trendgevoelig, maar is tegelijkertijd persoonlijk en verbonden aan plaats en groep; men kent betekenis toe aan eetgewoontes. Wellicht iets om te overpeinzen tijdens het wachten op de tomaten afkomstig van de *Albert Heijn*-moestuintjes: onze hedendaagse *dapes inemptae*.

Maroesjka Verhagen rondde in 2018 haar bachelor geschiedenis af aan de UvA met de scriptie 'Zalig buiteneten', onder begeleiding van Justyna Wubs-Mrozewicz. Momenteel volgt zij de research master geschiedenis aan diezelfde universiteit. Haar interesse gaat uit naar vroegmoderne cultuurgeschiedenis met een speciale fascinatie voor eten en eetcultuur.

1. <http://dutch-cuisine.nl/over-dutch-cuisine/>, laatst geraadpleegd 24-05-2018.
2. In dit onderzoek spreek ik over 'de Nederlanden' en ter afwisseling 'Nederland'. Daarmee doel ik op De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, of de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw.
3. Gedurende het onderzoek spreek ik afwisselend over 'buitenverblijf', 'buitenplaats', 'hofstede' en 'een buiten'.
4. P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens vergheselschap met de boucken* (Den Haag 1960) 210.
5. Jan van der Groen, 't *Vermakelijk landt-leven* (1669) 'De loflijkheydt des landt-levens'.
6. Ibidem.
7. Jan van der Groen, 'Den Nederlandtsen hovenier' in: 't *Vermakelijk landt-leven* (Amsterdam 1669) te vinden in 'Inleyding'; Veen, *De soeticheydt des buyten-levens*, 8, 19; E.A. De Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam 1993) 17.
8. De Tachtigjarige Oorlog duurde van 1568 tot 1648; A.TH. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigden Nederlanden' in: J.C.H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2015) 145-220, aldaar 146.
9. Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigden Nederlanden', 173-175, 194-203.
10. M. Prak, 'Burghers, citizens and popular politics', *Eighteenth-Century Studies* 30:4 (1997) 443-448, aldaar 444.
11. W.B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)* (Hilversum 1998) 19-23.
12. De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 23; Van der Groen, 'Den Nederlandtsen hovenier', te vinden in 'De loflijkheydt des Landt-levens'; K. Schmidt, 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw. Deel 1 De opkomst van de buitenplaatsen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4 (1977-78) 434-449, aldaar 437.
13. K. Schmidt, 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw. Deel 2 De wassende stroom hofdichten', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 5 (1978-79) 91-109, aldaar 98-100; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 24.
14. De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 23-24.
15. De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 46.
16. Van der Groen, 'Den Nederlandtsen hovenier', 'Inleydingh'.
17. J. Meerman, *Kleine geschiedenis van de Nederlandse keuken* (derde druk; Amsterdam 2015) 212; C.L. van der Leer en H. Boers, *Huygens' Hofwijck. De buitenplaats van Constantijn & Christiaan* (Voorburg 2015) 50; Schmidt, 'Hollands buitenleven. Deel 2', 94.
18. Van der Groen, 'Den Nederlandtsen hovenier', 'Inleydingh'.
19. Van der Leer, Huygens' *Hofwijck*, 58-59; Schmidt, 'Hollands buitenleven. Deel 2', 93-95.
20. Meerman, *Kleine geschiedenis*, 217-218; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 99-100;
21. Petrus Hondius, *Dapes inemptae, of de Moufeschans, dat is, De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschap met de boucken. Afgedeeft in X gangen* (Leiden 1621) 262.
22. De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 100-101, 116-117; Meerman, *Kleine geschiedenis*, 218; Veen, *De soeticheydt des buyten-levens*, 19, 22-23, 211; De Jong, *Natuur en kunst*, 21.
23. J. Huizinga, *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2007) 289-290; S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (8ste druk; oorspronkelijke titel *The embarrassment of riches*; Amsterdam 2006) 295, 298, 329.
24. Schama, *Overvloed en onbehagen*, 165.
25. Schama, *Overvloed en onbehagen*, 161-166.
26. C. Fischler, 'Commensality, society and culture', *Social Science Information* 50:3-4 (2011) 528-548, aldaar 531, 533.
27. Hondius, *Moufeschans* (1621) 205.
28. Ibidem, 205-206, 226-227; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 101.
29. Constantijn Huygens, *Vitaalium. Hofwijck. Hofstede vanden heere van Zuylichem onder Voorburgh* ('s Graven-Hage 1653) 114.
30. Citaat: Huygens, *Hofwijck*, 273-274; Veen, *De soeticheydt des buyten-levens*, 29-30; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, 143-144; W.B. de Vries, *Een hoveling in zijn tuin. Huygens' Hofwijck als een programma voor vrijetijdsbesteding* (Voorburg 1995) xiv-xv; A. Leerintveld, *Lust van tafelen. Constantijn Huygens over eten* (Den Haag 2016) 7-11.

DE SLAVEN VAN DE SULTAN

De positie van Europese slaven in de
achttiende-eeuwse Marrokaanse maatschappij

Melle van Marle

Winnaar Athenaeum Essayprijs 2018

¡Triste y miserable estado! / ¡Triste esclavitud amarga,
/ donde es la pena tan larga / cuan corto el bien y
abreviado!¹ Zo schreef de Spaanse schrijver Miguel de
Cervantes over zijn tijd als slaaf in Noord-Afrika. In de
periode tussen 1530 en 1780 hebben tienduizenden
witte Europeanen een tijd als slaaf doorgebracht
in de regio.² Cervantes is zeker niet de enige die bij
thuiskomst zijn belevenissen als slaaf in Noord-Afrika
op papier heeft gezet. Hij heeft ervoor gekozen om
zijn ervaringen in literaire fictie te verwerken, maar
vele anderen hebben feitelijke verslagen van hun
lotgevallen gepubliceerd. Twee bijzondere verhalen
zijn die van Maria ter Meetelen en Elizabeth Marsh die
hebben geschreven over hun slavernij in Marokko. Hun
verslagen bieden een uniek perspectief op de witte
slavernij in dit land.

De laatste jaren is er steeds meer onderzoek gedaan naar de ervaringen
van Europese slaven in Noord-Afrika.³ In een recent artikel heeft Adam
Beach aan de hand van verslagen van twee mannelijke Engelse slaven
de positie van witte Europese slaven in Marokko onderzocht vanuit de
verhouding tot de vele zwarte Afrikaanse slaven in het land.⁴ Zijn methode
is zeer toepasbaar op de verslagen van Maria Ter Meetelen en Elizabeth
Marsh, die beiden in de achttiende eeuw een periode in gevangenschap
hebben doorgebracht in Marokko. Door hun verslagen te bekijken zal het
beeld dat Beach vanuit mannelijk perspectief heeft geschetst aangevuld
worden met het vrouwelijke perspectief van Marsh en Ter Meetelen. Naast
dit onderzoek naar de relatie tussen Afrikaanse en Europese slaven is het
ook van belang om de verhouding tussen Europese slaven van verschillende
nationaliteiten, een tot nu toe onderbelicht aspect van de Europese slavernij
in Noord-Afrika, te analyseren. Op deze manier zal een vollediger beeld
ontstaan van de maatschappelijke positie van Europese slaven in Marokko.

Om aan de hand van de twee verslagen iets zinvol te kunnen
zeggen over de positie van Europese slaven in Marokko zal allereerst kritisch
naar de bronnen gekeken moeten worden. Vervolgens is het belangrijk om
te kijken naar de positie van de Europese slaven binnen de Marokkaanse
slavengemeenschap. Ten slotte zal aan bod komen wat de positie van de
Europese slaven was binnen de bredere Marokkaanse samenleving.

De Amsterdamse Maria ter Meetelen is 27 jaar oud als het schip waar ze zich op bevindt op 21 juli 1731 ten prooi valt aan Marokkaanse kaapvaarders. Ze verkrijgt uiteindelijk na bijna twaalf jaar gevangenschap op 11 april 1743 haar vrijheid. Zelf geeft Maria aan dat ze begon met het schrijven van haar verslag op 28 oktober 1733, dus nog tijdens haar gevangenschap.⁵ Vijf jaar na haar vrijlating wordt het verslag van haar slavernij te Hoorn gepubliceerd.⁶ Hoe het met Maria is afgelopen is onduidelijk. In 1751 vraagt ze de benodigde documentatie aan om naar Kaap de Goede Hoop af te kunnen reizen en vanaf dat moment verdwijnt ze uit de bronnen.⁷

Elizabeth Marsh, over wie Linda Colley een prachtige biografie heeft geschreven, werd geboren in 1735 in Portsmouth en overleed in 1785 in Calcutta.⁸ In 1756 heeft zij vanaf augustus tot het einde van dat jaar enkele maanden in gevangenschap doorgebracht in Marokko. Al kort na haar terugkomst heeft Marsh een eerste versie van haar werk opgesteld, maar het in 1769 gepubliceerde verslag verschilde aanzienlijk van de oorspronkelijke tekst. De oorspronkelijke anti-islamitische toon werd gematigd en de tekst kreeg een dramatischer karakter waarin Marsh constant haar kuisheid moest verdedigen.⁹

Bij het onderzoeken van gepubliceerde slavernijverslagen is het uiteraard van belang om rekening te houden met het feit dat auteurs een winst oogmerk hadden en er dus bij gebaat waren om een verslag te presenteren dat aantrekkelijk was voor de lezer. Gerald Maclean heeft betoogd dat Marsh bij het publiceren van haar verslag een duidelijk publiek voor ogen had en dat ze de stijl van haar werk heeft gebaseerd op die van populaire literaire werken uit haar tijd.¹⁰ Ook het verslag van Ter Meetelen moet gelezen worden met haar beoogde publiek in het achterhoofd.

Deze twee verslagen hebben een bijzondere positie binnen het bredere kader van de Europese slavernijverslagen vanwege het feit dat ze door vrouwen zijn geschreven. Het overgrote merendeel van de overgeleverde slavernijverslagen heeft namelijk een mannelijke auteur. De teksten van Marsh en Ter Meetelen moeten op een andere manier benaderd moeten worden dan de teksten van hun mannelijke tegenhangers. Colley heeft in een artikel gewezen op het feit dat vrouwelijke auteurs zich minder druk hoefden te maken over het tonen van kwetsbaarheid in hun teksten.¹¹ Dit zorgde ervoor dat vrouwen meer vrijuit konden schrijven over bepaalde vernederende situaties dan mannen.

Waar vrouwen zich minder zorgen hoefden te maken dan mannen over het tonen van zwakte, liepen zij een groter risico om bij thuiskomst verdacht te worden van wat men tegenwoordig 'seksuele collaboratie' zou noemen. Op deze wijze konden vrouwen ernstige reputatieschade oplopen en volgens Khalid Bekkaoui was Elizabeth Marsh's angst hiervoor

waarschijnlijk de reden dat ze na het opstellen van de eerste versie van haar verslag ruim een decennium heeft gewacht met de publicatie ervan.¹² Colley heeft beargumenteerd dat de angst voor reputatieschade kan verklaren waarom vrouwelijke auteurs in hun slavernijverslagen over het algemeen minder aandacht besteden aan etnografische feiten dan mannelijke auteurs; het aantonen van hun intacte eer had voor hen de hoogste prioriteit.¹³

DE MAROKKAANSE SLAVENGEMEENSCHAP

Marokko kende in de achttiende eeuw een uitgebreide slavencultuur. Een census in 1705 telde 223.320 zwarte slaven.¹⁴ De meeste van deze slaven waren mannen die in het leger van de sultan dienden.¹⁵ Chouki El Hamel heeft gewezen op het feit dat Moelay Ismail, die van 1672 tot 1726 heerste als sultan van Marokko, een reeks hervormingen doorvoerde die het legaal maakten om vrije zwarten tot slaaf te maken, en die het effect hadden dat alle zwarten automatisch als slaven werden gezien door de Marokkaanse bevolking.¹⁶ Dit heeft volgens Beach beïnvloed hoe de witte Europeanen die in Marokko gevangen zaten naar de zwarte slavernij keken.¹⁷

In de verslagen van Maria ter Meetelen en Elizabeth Marsh speelt de zwarte slavernij in Marokko voornamelijk op de achtergrond een rol. Ter Meetelen geeft slechts enkele beschrijvingen van interacties met de zwarte bevolking. Ze beschrijft dat zij, aan boord van de boot met kapers, samen met een zwarte man muziek maakte op 'alle avonden om mijn wat te vermaken [waarbij] ik en hij tegen malkander speelden yder op fijn instrument, en songen ik op fijn Spaans en hij op fijn Turks'.¹⁸ In een van de meest merkwaardige episoden uit Ter Meetelens verslag beschrijft zij hoe ze het leven van een ter dood veroordeelde zwarte slavin redde en vervolgens samen met de slavin op orders van de sultan een gevaarlijk everzwijn doodde.¹⁹ In deze fragmenten lijkt ze blijk te geven van een redelijk sympathieke houding tegenover haar zwarte medemensen.

De Al-Bukhari garde, een elite legerregiment dat volledig uit zwarte slaven bestond, speelt in beide verslagen een rol. Marsh beschrijft de garde in een van de enige scènes uit haar verslag waarin zwarte slaven aan bod komen als 'inhuman' wanneer ze de vriend die haar tijdens haar gehele verblijf in Marokko vergezeld hardhandig buiten de deur houden van het vertrek waar zij zich bevindt.²⁰ Voor Ter Meetelen is de garde een ontzagwekkende macht en ze refereert in meerdere passages aan hun invloed. Over een van de sultans schrijft ze zelfs dat 'de Koning onder de Negers stond'.²¹ Er is geen indicatie dat ze doorheeft dat de soldaten van de garde slaven zijn. Ter Meetelens ontzag is te verklaren aan de hand van het feit dat ze in de twaalf jaar die ze in Marokko doorbracht maar liefst acht troonswisselingen meemaakte, waarbij de Al-Bukhari troepen vaak een grote rol speelden en een belangrijke politieke macht werden.²²

Het merendeel van de slaven waar Ter Meetelen en Marsh mee in contact kwamen waren andere geknechte Europeanen. De meeste witte slaven in Marokko in de achttiende eeuw woonden in al-Qunaytara, een buurt in Meknes die exclusief voor Europese slaven bedoeld was.²³ Ook Ter Meetelen kwam hier terecht na haar aankomst in Meknes. Zij kon echter niet altijd even goed overweg met de andere christenen en haar relatie met de Spaanse slaven in het bijzonder stond vaak op gespannen voet. Ze beschrijft onder andere hoe ze na het overlijden van haar eerste man ernstig onder druk werd gezet om met een Spaanse man te trouwen. Ter Meetelen had haar zinnen echter gezet op een Hollandse man en als een van de Spanjaarden haar bedreigt zegt ze dat ze 'liever een Hollander in fijn naakte hemd had, dan een Spanjaart of een Fransman met een Konings Capitaal'.²⁴ We kunnen aannemen dat ze de gebeurtenissen flink heeft gedramatiseerd om haar eervolheid te benadrukken, maar er is geen reden om te twijfelen aan het feit dat ze daadwerkelijk ruzie heeft gehad met de Spanjaarden over haar partnerkeuze.

Elizabeth Marsh's relatie met haar medegevangenen van een andere nationaliteit is een stuk beter. Dit valt wellicht te verklaren aan de hand van het feit dat ze zich tijdens haar korte verblijf in Marokko niet tussen de witte slaven van lagere klassen heeft geleefd. De niet-Engelse witte slaven die ze tegenkomt op haar reis zijn van hogere klasse en worden vaak door Marsh geprezen voor hun beleefdheid en behulpzaamheid. Het is duidelijk dat Marsh zich verbonden voelt met de andere Europeanen en hen als medeslachtoffers van de Marokkaanse onderdrukking ziet. Zelfs tegenover de Fransen die ze tegenkomt is ze sympathiek, ondanks het feit dat Engeland op dat moment in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) tegen Frankrijk streed.

In het verslag van Ter Meetelen komt dit gevoel van verbondenheid ondanks haar zo nu en dan stroeve relatie met haar medegevangenen van andere nationaliteiten ook naar voren. Ze noemt de andere christenen 'broeders' en ze geeft blijk van een gevoel van loyaliteit jegens haar medechristenen. Wanneer ze bijvoorbeeld na een hoogoplopende ruzie met een Spaanse vrouw overwoog om naar de sultan te stappen, zegt ze dat ze hiertegen heeft besloten want 'Wy konde het Christen bloet so niet aan de Turken verkopen ofschoon zij erger [was] dan de Turken'.²⁵

DE SULTAN EN ZIJN SLAVEN

De Europese slaven in Marokko stonden onder het directe gezag van de sultan. In de loop van de achttiende eeuw daalde het aantal Europese slaven in Noord-Afrika rap, maar hierdoor steeg het losgeld dat betaald moest worden per gevangene ook flink.²⁶ De sultans gingen in de regel dan ook redelijk zuinig om met hun christelijke slaven. Elizabeth Marsh zegt hierover

het volgende:

This may appear strange to those who are unacquainted with Christian slaves in that Country; but the *Mahometans* [moslims] hold them as sacred as the Tombs of their Saints, from the ill usage of any but their Master, the Prince.²⁷

Dit betekende echter niet dat de witte slaven het altijd gemakkelijk hadden in Marokko. Ter Meetelen beschrijft op meerdere plekken de zware dwangarbeid die de witte mannen regelmatig uit moesten voeren. Naar aanleiding van een uitzonderlijk zwaar voorbeeld van gedwongen arbeid op het landgoed van de sultan schrijft ze: 'De Koning wilde niet toestaan dat de Christenen na de stad mogten gebracht worden om haar te laten genesen, tot dat hij sag dat sy sturven als miggen, [toen] stond hij dat eerst toe.'²⁸ Hieruit blijkt dat de sultans hun slaven in leven wilden houden, maar dat deze niet per se goed behandeld werden.

Ehud Toledano heeft gewezen op het feit dat in het Ottomaanse Rijk een slavernijsysteem heerste waarin statusverschil een grote rol speelden; slaven met een hoge status beheerden vaak andere slaven met een lage status en konden in de hiërarchie zelfs boven sommige vrije mensen staan.²⁹ In de teksten van Marsh en Ter Meetelen komt duidelijk naar voren dat dit systeem ook in Marokko gehanteerd werd. Marsh beschrijft hoe Don Pedro, een machtige Spaanse slaaf, haar bescherming kon bieden tegen Marokkanen die haar wilden bestelen, omdat zij ondergeschikt aan hem waren.³⁰ Ter Meetelen schrijft dat ze erg verbaasd was, toen de vrouw van de sultan haar vertelde dat een andere slavin het gezag over haar zou hebben: '[Ik] antwoorde (...) dat de eene slavin niet over de andere regeren kon en dat ik van Godt en haar verzocht, om onder haar [de sultans vrouw] te staan en niet onder een slavin, want sy niet meerder was dan ik en ik niet meerder dan sy'.³¹ Hieraan is te zien dat het Marokkaanse slavernijsysteem niet overeenkomt met het beeld dat Ter Meetelen van slavernij heeft. Voor haar is het ondenkbaar dat er een hiërarchie zou zijn onder de slaven.

Marsh heeft in haar korte verblijf niet de mogelijkheid gehad om een persoonlijke relatie op te bouwen met haar meester, maar Ter Meetelen beschrijft hoe ze in haar periode als slaaf een redelijke invloedrijke positie heeft kunnen verwerven onder enkele sultans. Sommige anekdotes die ze hierover in haar verslag opneemt lijken zeer onwaarschijnlijk en berusten vrijwel zeker op haar verbeelding. Zo schrijft ze bijvoorbeeld: 'Ik [was] dagelyks met den Koning in de Estrologie sterk te Filosooveeren, die ik daar soo veel onderrigting van gegeven had dat hy mijn voor de grootste geleerde van zijn heele land hielde'.³² Vervolgens vertelt ze hoe ze de wijste geleerden van het land in een intellectuele krachtmeting de baas was. Tussen deze

waarschijnlijk fantastische episoden valt echter een geloofwaardiger gang van zaken te onderscheiden. Ter Meetelen kon naar eigen zeggen goed overweg met de invloedrijke vrouwen in het paleis en het is heel goed mogelijk dat ze via deze connectie ook enige invloed bij de sultans heeft kunnen uitoefenen.

Ten slotte is er nog de houding van de Marokkaanse bevolking tegenover de Europese slaven. Robert Davis heeft in zijn omstreden *Christian slaves, muslim masters* beargumenteerd dat moslims bij het knechten van Europeanen handelden uit een gevoel van haat jegens de christenen ten gevolge van de reconquista.³³ Als dit ooit zo geweest is, is dit zeker niet langer het geval in de achttiende eeuw. Marsh schrijft in haar verslag dat haar meester haar vertelt dat ze gevangengenomen is vanwege 'Captain Hyde Parker's insolent Behaviour (...) He assured us however, that we were not slaves, but that he should detain us until the arrival of a consul, and then dismiss'd us'.³⁴ Het is duidelijk dat Marsh niet gevangen is genomen vanwege een diepgegronde haat van de Marokkanen jegens Europeanen, maar vanwege een diplomatiek akkefietje. Ook in het verslag van Ter Meetelen valt bij haar haar ontvoerders geen vijandige houding te bespeuren. Ze prijst zelfs de kapitein van het kaperschip vanwege zijn behulpzaamheid: 'Ik wier dan wel opgepast van de Capiteyn die mijn alles deed versorgen wat ik begeerden, en quam dagelijks zelf 4. A 5. maal selver kyken of ik wat benodigt waar'.³⁵ Van de jihadistische haat jegens de christenen die door Davis beschreven wordt is niets te bekennen in de verslagen van Ter Meetelen en Marsh.

CONCLUSIE

Het is naar voren gekomen dat de Europese slaven in Marokko in de achttiende eeuw een wezenlijk andere rol hadden dan de talrijke Afrikaanse slaven in het land. De Europese slaven werden door de Marokkaanse heersers voornamelijk gezien als waardevolle bezittingen die in leven gehouden moesten worden om hun waarde te behouden, maar die voor de rest uitgebuit konden worden. Door de hiërarchische ladder te beklimmen had een Europese slaaf echter ook de mogelijkheid om belangrijke posities te bekleden en zelfs enige invloed aan het hof te verkrijgen. Onder de Europese slaven in Marokko waren af en toe spanningen tussen slaven van verschillende nationaliteiten, maar over het algemeen was een gevoel van verbondenheid in hun gedeelde lot overheersend.

In dit onderzoek is getracht het beeld van de Marokkaanse knechting van Europeanen aan te vullen door het perspectief van twee vrouwelijke slaven te bestuderen. Ofschoon er de laatste decennia steeds meer onderzoek is gedaan in dit gebied ontbreekt er nog steeds een studie naar de Europese slavernij vanuit het Marokkaanse perspectief. Een onderzoek daar naar zou een waardevolle

toevoeging zijn aan het beeld van de Europese slavernij in het land.

Melle van Marle is eerstejaars bachelorstudent Geschiedenis en Filosofie aan de Universiteit van Amsterdam.

1. M. de Cervantes, *Teatro completo*, F. Sevilla Arroyo ed. (Barcelona 2016) 97. Droevige en ellendige toestand! / Droevige bittere slavernij, / Waar duurt het verdriet zo lang / En het goede zo kort! (mijn vertaling).
- 2 S. Clissold, *The barbary slaves* (Lanham 1977) 110. Robert Davis heeft zelfs geclaimd dat rond de één miljoen Europeanen in Noord-Afrika in slavernij hebben geleefd in het omstreden artikel 'Counting European slaves on the Barbary coast', *Past & Present*, 172 (2001) 87-124.
3. Enkele belangrijke studies op dit gebied zijn: L. Colley, *Captives: The story of Britain's pursuit of empire and how its soldiers and civilians were held captive by the dream of global supremacy* (London 2002); G. Weiss, *Captives and corsairs: France and Slavery in the early modern Mediterranean* (Palo Alto 2011); R.C. Davis, *Christian slaves, Muslim masters: white slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500-1800* (Basingstoke 2003); D. Vitkus, en N. Matar eds., *Piracy, slavery, and redemption: barbary captivity narratives from early modern England* (New York 2001); N. Matar, *British captives from the Mediterranean to the Atlantic, 1563-1760* (Leiden 2014).
4. A.R. Beach, 'African slaves, English slave narratives, and early modern Morocco', *Eighteenth-Century Studies* 46:3 (2013) 333-348.
5. M. ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen van een twaalf jarige slaverny, van een vrouspersoon, genaemt Maria ter Meetelen, woonagtig tot Medenblik* (Hoorn 1748).
6. Ibidem 38.
7. Ibidem 20.
8. L. Colley, *The ordeal of Elizabeth Marsh: A woman in world history* (New York 2007).
9. Colley, *Captives* 127.
10. G. MacLean, 'Slavery and sensibility: a historical dilemma', *Essays and Studies* 173:22 (2007) 173-194, aldaar 175.
11. L. Colley, 'Going native telling tales: captivity, collaborations and empire', *Past & Present* 168 (2000) 170-193, aldaar 176.
12. K. Bekkaoui, *White women captives in North Africa: narratives of enslavement, 1735-1830* (Basingstoke 2010) 121.
13. L. Colley, 'Perceiving low literature: The captivity narrative', *Essays in Criticism* 53:3 (2003) 199-218, aldaar 212.
14. C. El Hamel 'The register of the slaves of sultan Mawlay Isma'il of Morocco at the turn of the eighteenth century', *Journal of African History* 51 (2010), pp. 89-98, aldaar 93.
15. Ibidem, 93-94.
16. C. El Hamel "Race", slavery and Islam in Maghribi Mediterranean thought: the question of the Haratin in Morocco', *The Journal of North African Studies* 7:3 (2002) 29-52 aldaar 44.
17. A.R. Beach, 'African slaves, English slave narratives, and early modern Morocco', *Eighteenth-Century Studies* 46:3 (2013) 333-348, aldaar 334.
18. Ibidem 11.
19. Ibidem 72-73.
20. E. Marsh, *The female captive: a narrative of facts, which happened in Barbary, in the year 1756, Written by herself*. (London 1769) 2:44.
21. Ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen*, 89.
22. F. Harrak, 'Mawlay Isma'il's Jaysh al-'Abid: Re-assessment of a military experience' i in: M. Toru en J.E. Philips eds., *Slave elites in the Middle East and Africa: A comparative study* (London, 2000) 177-196, aldaar 178.
23. N. Matar, 'Introduction: England and Mediterranean Captivity 1577-1704' in: D. Vitkus en N. Matar eds., *Piracy, slavery, and redemption: Barbary captivity narratives from early modern England* (New York 2001) 1-53 aldaar 6.
24. Ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen*, 19-20.
25. Ibidem 48.
26. S. Clissold, *The barbary slaves* (Lanham 1977) 114-115.
27. Marsh, *The female captive*, 1:57.
28. Ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen*, 64.
29. E.R. Toledano, 'The concept of slavery in Ottoman and other Muslim societies: Dichotomy or continuum' in: M. Toru en J.E. Philips eds., *Slave elites in the Middle East and Africa: A comparative study* (London, 2000) 159-176.
30. Marsh, *The female captive*, 1:56.
31. Ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen*, 44.
32. Ibidem 88.
33. R.C. Davis, *Christian slaves, Muslim masters: white slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500-1800* (Basingstoke 2003) xxv.
34. Marsh, *The female captive*, 1:128-129. Hyde Parker was een Engelse ambassadeur die de prins van Marokko ernstig beledigd had met zijn respectloze gedrag.
35. Ter Meetelen, *Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen*, 11.

COLUMN

Mannen en Modellen

Tim Verlaan

Het startschot van een hoorcollege is altijd een uitdaging voor historici. Onze beroepsgroep houdt zich voornamelijk bezig met tekst, terwijl een goed hoorcollege naar mijn idee vraagt om prikkelende beelden. Een terugkerende afbeelding in mijn hoorcolleges over de naoorlogse stadsvernieuwing is deze foto van een groep architecten en stedenbouwkundigen rondom een maquette van het Utrechtse winkel- en zakencentrum Hoog Catharijne. De foto is in 1964 gemaakt door de beroemde fotograaf Cas Oorthuys, die zijn sporen had verdiend met oorlogsfotografie en gedurende de jaren zestig werkzaam was voor bouwonderneming Bredero. Het is een gelaagd beeld met ontzettend veel zeggingskracht.

In de eerste plaats is de boodschap dat deze mannen weten wat ze aan het doen zijn. Het zorgvuldig gestileerde beeld straalt expertise en daadkracht uit. De ontwerpers luisteren aandachtig naar elkaar, richten zich op hun chef of volgen zijn vingers richting de maquette. Eén van hen heeft de mouwen alvast opgestroopt, alsof hij straks zelf de eerste steen gaat leggen. De portee is dat de toekomst van de Utrechtse binnenstad in de handen van deze mannen kenbaar en zelfs maakbaar zijn. Dat zien we niet alleen aan hun houdingen en gesticulaties, maar vooral ook aan de keurige confectiepakken, zware brilmonturen en strakke kapsels. Het gaat hier om een jonge ploeg met de energie en kadaverdiscipline die het stadsvernieuwingssavontuur van de moderne man verlangt.

Ten tweede weerspiegelt het beeldde genderverhoudingen van de jaren zestig. Het vakgebied van architectuur en stedenbouw is van oudsher een mannenwereld, en ook vandaag zijn vrouwelijke architecten en stedenbouwkundigen zwaar in de minderheid. Hoog Catharijne was natuurlijk bedoeld als ruimte voor beide geslachten, maar hielden de ontwerpers hier ook daadwerkelijk rekening mee? Waren die donkere parkeergarages en andere onveilige plekken misschien beter verlicht geweest als een vrouw onderdeel had uitgemaakt van de ontwerp ploeg? Wanneer vrouwelijke raadsleden en actievoerders dergelijke kritiekpunten voorlegden, deden de initiatiefnemers van Hoog Catharijne deze stevast af als irrationeel en onkundig. In de derde plaats vertelt het beeld ons van wie de stad eigenlijk is. Hoog Catharijne was het initiatief van een projectontwikkelaar, die vanzelfsprekend

andere belangen nastreeft dan lokale en nationale overheden. Als we het beeld kritisch lezen, dan zien we hier een bende machtswellustelingen die zich verheffen tot goden. De complexe werkelijkheid van het dagelijks stadsleven is in de maquette gereduceerd tot een blokkendoos, en het bestaan van een levendige stationsbuurt wordt volledig ontkend. Het motto van Bredero-directeur Jan de Vries was het 'maken van ruimte': ruimte voor een nieuwe tijd, waarin ook in oude binnensteden als die van Utrecht alles anders moest zijn.

En anders zóu het inderdaad worden, echter niet zoals de ontwikkelaars het bedacht hadden. Bestuurders gingen al snel twifelen aan hun toekomstvisies, terwijl burgers in verzet kwamen en de Nederlandse economie in een langdurige recessie belandde. Hierdoor is de maquette op deze foto nooit volledig tot uitvoer gekomen, en kijken we naar een toekomst die er nooit geweest is. De gerealiseerde planonderdelen zijn de afgelopen jaren dusdanig van aanzicht veranderd dat de mannen van Bredero hun schepping nauwelijks zouden herkennen. Het is ook onwaarschijnlijk dat hun vakgenoten zich vandaag op deze manier zouden laten fotograferen. Computeranimaties hebben de beeldende kracht van maquettes overgenomen, en het maakbaarheidsideaal van de jaren zestig heeft plaatsgemaakt voor een pragmatischer benadering van architectuur en stedenbouw. Juist daarom is deze foto van mannen en hun maquette een mooi beginpunt voor een college over hoe ons ruimtelijk denken en in navolging hiervan het aangezicht van onze steden voortdurend verandert.

Tim Verlaan is als universitair docent verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar naoorlogse stadsvernieuwing in West-Europa. Eerder werkte hij als universiteit docent aan de Vrije Universiteit en als gastonderzoeker in New York, Berlijn en Leicester.

Cas Oorthuys, REST ONDERSCHRIFT ONTBREEKT

INTERVIEWS

EEN PLEIDOOI VOOR DE VERBEELDING

Interview met Hans Goedkoop

Dorine Maat en Joël van der Moore

Hans Goedkoop is hét gezicht van ons vakgebied in het Nederlandse televisielandschap. Zijn typerende stem kondigde al meer dan zeshonderd keer het begin van het geschiedenisprogramma *Andere Tijden* aan. Daarnaast presenteert hij series over de Nederlandse geschiedenis, zoals *Tachtig Jaar Oorlog* en *de Gouden Eeuw*. Skript-redacteurs Dorine Maat en Joël van der Moore gingen met hem in gesprek over zijn studie geschiedenis, de kloof tussen de academische en de populaire geschiedschrijving en de betekenis van geschiedschrijving op nationale televisie.

STUDIETIJD EN VERBEELDING

Goedkoop's liefde voor de geschiedenis begon al vroeg. 'Ik weet niet beter dan dat ik als kind geschiedenis al geweldig vond. Toen ik voor het eerst naar Italië ging, kon ik me eindelijk iets bij de Romeinen voorstellen. Dat is dan iets waarmee je je vereenzelvig, dat de verbeelding aanjaagt. Als kind sleepte ik op elke vakantie mijn familie langs alle kerken, terwijl wij totaal niet kerkelijk waren, maar kerken zijn natuurlijk zowel een historische ruimte als een verbeeldingsruimte. Ik vond het altijd al een fantastische plek om te zijn, dat je in de voetstappen van honderdduizenden mensen uit vijf of tien eeuwen loopt.' Die verbeelding is een centraal thema in de verstandhouding tussen de geschiedenis en Goedkoop. De studie geschiedenis die Goedkoop volgde aan de Universiteit van Amsterdam viel echter tamelijk rauw op zijn dak. 'Toen ik ging studeren, werd die verbeelding niet op prijs gesteld, dat kon helemaal niet. In die tijd was het een soort sport, een corps-achtige ontgroening bij de docenten, om die verbeelding eruit te slaan, zo heb ik dat in elk geval ervaren.' Goedkoop vertelt dat bij zijn eerste hoorcollege de docent direct een hard onderscheid maakte tussen de academische en de amateuristische geschiedenis. De eerstejaars stonden daarna verbijsterd bij de koffieautomaat. 'Ik dacht: 'my hell my hell, wat is dit?', aldus Goedkoop. 'Er werd me ook iets afgenomen. Dat ik dacht: 'Oh, dit waar ik mee bezig ben, is een soort kleutergeschiedenis.'

Toch hield hij vol op de universiteit, ondanks dat hij zich er niet altijd thuis voelde. 'Het duurde toch een hele tijd, ik denk toch twee, drie jaar, voor ik mijn draai in de studie kon vinden. Ik had het gevoel dat ik op de verkeerde plaats zat, maar wat moest ik dan? Als ik zou stoppen, moest ik in militaire dienst, dus daarom heb ik het een tijd uitgezongen.' Uiteindelijk vond Goedkoop vakken waar hij zichzelf wél in kwijt kon, die hij door de hele geesteswetenschappen bij elkaar

sprokkelde. Uiteindelijk studeerde hij dan ook niet af als historicus, maar met een vrij doctoraal in de letteren. 'Als ik maar mijn eigen gang kon gaan, en ja, een beetje eigenaardige onderwerpen kon uitzoeken.'

De afstandelijke vorm van geschiedschrijving die Goedkoop tijdens de opleiding geschiedenis tegenkwam, deed hem vraagtekens plaatsen bij de manier waarop hij naar geschiedenis keek. 'Maar ik denk dat wat ik uiteindelijk ben gaan doen, vormgeven aan mijn eigen benadering van geschiedenis is. Om dié benadering recht te doen, met tegelijkertijd de kennis en de informatie van de academische geschiedschrijving.'

DE AFSTAND TUSSEN DE ACADEMIE EN DE GESCHIEDWETENSCHAP
Volgens Goedkoop is er in de tijd tussen zijn studie jaren en nu veel veranderd in de manier waarop de geschiedwetenschap zichzelf ziet. Toen hij zelf studeerde zag hij dat enkele docenten wel hun verbeelding inzetten bij hun benadering van het verleden, maar dat zij zich door de mores van de wetenschap geremd voelden om daar veel van te laten zien. Tegenwoordig denkt Goedkoop dat de afstandelijke, naar binnen gerichte geschiedwetenschap van zijn studietijd niet meer bestaat. 'Jullie zitten in een veel leukere en interessantere tijd voor de geschiedschrijving, omdat die geschiedschrijving veel meer openstaat voor de veelheid aan indrukken en emoties die de geschiedenis kan achterlaten. De geschiedschrijving wil ook steeds meer voor een groter publiek gaan staan.'

De afstand tussen populaire geschiedschrijving en de geschiedschrijving van de universiteit is volgens hem grotendeels gedicht. 'De tweespalt bestaat niet meer. De academische geschiedschrijving is veel meer open komen te staan voor een groter publiek en is veel meer gaan zien hoeveel het waard is om iets aan het grote publiek mee te geven.' Deze mentaliteit herkende Goedkoop ook bij het maken van de verschillende geschiedenisseries van de NTR. Voor deze series werd namelijk de hulp van (academische) deskundigen ingeschakeld om gebeurtenissen van context te voorzien. Dit gebeurde ook bij *Tachtig Jaar Oorlog*, de laatste serie die de NTR heeft gemaakt. 'In onze series zitten natuurlijk allemaal specialisten die al jaren gefrustreerd zijn over dat aloude beeld van bijvoorbeeld De Opstand, hoe wij met zijn allen de Spanjool eruit knikkeren. Dat beeld slaat natuurlijk nergens op, maar het is niet om te krijgen. Wat academici ook doen en schrijven, ze bereiken het grote publiek niet. Doordat wij zo'n project doen, in samenwerking met het Rijksmuseum bovendien, heb je een soort roepstoeter waarmee je dit grote publiek wel bereikt.'

ANDERE TIJDEN: DE COMPLEXITEIT VAN DINGEN LATEN ZIEN

Hans Goedkoop is voornamelijk bekend als het gezicht van de geschiedenis televisie in Nederland. Als je Goedkoop's stem hoort, dan weet

je dat je een historische gebeurtenis voorgeschoteld krijgt. Al jaren vervult hij de functie van ‘predikant’, zo zegt hij zelf, bij *Andere Tijden*, en geeft de in- en uitleiding bij elke aflevering. De eerste aflevering van *Andere Tijden* werd uitgezonden in 2000 en het programma is dan ook

Hans Goedkoop

niet meer weg te denken uit het Nederlandse televisielandschap. Het programma combineert oud beeldmateriaal en hedendaagse interviews met de ooggetuigen van toen en vormt een halfuurtje nuance in het hedendaagse drukke medialandschap. Goedkoop ziet *Andere Tijden* een beetje als een vreemde eend in de bijt, een oase van rust tussen schreeuwerige programma's. 'We zitten op televisie, het meest tetterige, ongeïnformeerde, emotionele, halfbakken nieuwsmedium dat er is, en wij maken daar wekelijks een programma waardoor je de

relativiteit van zaken inzielt', aldus Goedkoop. Hij hoopt dat kijkers door *Andere Tijden* nieuwe perspectieven leren kennen. 'Voor mij is geschiedenis altijd een mogelijkheid geweest om naar dingen te kijken, juist door er afstand van te nemen. Dat is een karaktertrek denk ik. Ik heb heel zelden de neiging tot activisme: ik vind het altijd interessanter om juist even een stap terug te doen en te denken 'wat is het hele speelveld hier?' Elke actie heeft gevolgen die beoogd werden, maar ook gevolgen die niet beoogd werden, en niemand komt uiteindelijk uit bij wat hij in zijn hoofd had. De kracht van geschiedenis is dat het je kan helpen om de verschillende posities te zien en je met verschillende posities te vereenzelvigen.' Deze empathie en nuance is volgens hem hard nodig. 'In het soort verhitte debat wat wij nu hebben, kan je door geschiedenis verschillende standpunten inzichtelijk maken, en kun je mensen de complexiteit van dingen laten zien. Dat is wat in ons huidige debat zo ontbreekt, dat iedereen maar wat roept vanuit zijn eigen schuttersspuitje en dat mensen elkaar zo weinig bereiken. In een aflevering van *Andere Tijden* proberen we alle partijen te laten zien, en de kijker alle partijen te laten begrijpen. Dat is naar mijn mening wat wij in de kern doen met *Andere Tijden*.'

DE SERIES: IDENTITEIT ONDER DE LOEP

Naast *Andere Tijden* presenteert Goedkoop ook andere series over de geschiedenis van Nederland, zoals *De Gouden Eeuw* en *Tachtig Jaar Oorlog*. In die series is hij veel meer onderdeel van het verhaal. Hij gaat mee in het veld, houdt tussentijds gesprekken met ooggetuigen of academici en geeft ter plaatse uitleg. Om een historische serie te maken die aantrekkelijk moet zijn voor een breed publiek, dienen er keuzes te worden gemaakt. Het is immers onmogelijk om in een serie alle nuances kwijt te kunnen. Dat spanningsveld maakt het volgens Goedkoop juist ontzettend interessant. *Tachtig Jaar Oorlog* bestaat uit zeven afleveringen van drie kwartier. Al bij de eerste ronde research merk je al dat je de helft niet kan vertellen. Én je merkt hoe kolossaal de afstand is tussen de academische kennis en de kennis bij het grote publiek. Om een simpel voorbeeld te geven: we hadden een aantal vrienden uitgenodigd om als proefpubliek naar een stuk te kijken dat we net hadden gemonteerd. In dat stuk legt iemand iets uit over de troepen van de koning. Ons proefpubliek schoot toen in hun associatie door naar 'dit is dus het oranjekamp', terwijl het in de context van de Opstand over de Spaanse koning gaat. Dit is dus het instapniveau waar we op zitten.'

Over *Tachtig Jaar Oorlog* vertelt Goedkoop: 'We hebben nog nooit een serie gemaakt waar we zo mee geworsteld hebben om het nog een beetje begrijpelijk te houden. Toen we klaar waren, waren we eigenlijk ontevreden. Ik dacht: "een, ik vind het nog steeds te moeilijk en twee, ik vind dat we nog steeds veel te weinig hebben duidelijk gemaakt over die oorlog."' Toch blijft Goedkoop bij zijn missie om de 'kleutergeschiedenis' waar hij vroeger van hield nu mee te geven aan anderen, met al het goede dat de universitaire kennis biedt. Hij streeft er dan ook naar 'om die twee kanten, die academische kant en de kant van een groot publiek te overbruggen. Als dat lukt is het zo dankbaar.'

'De belangstelling voor geschiedenis is echt reëel bij mensen. Hoe harder wij moderniseren, hoe meer mensen denken "wat zijn we dan eigenlijk?'. Hoe groter de vrijheid is die we voor onszelf creëren, hoe meer we op zoek gaan naar binding, naar tradities, naar een nationale identiteit – die niet bestaat, maar die je wel kan verzinnen. Wij spreken het publiek aan op iets wat met identiteit te maken heeft en eventueel zelfs met de trots die daaraan vastzit. Vervolgens laten we in de loop van een aflevering zien hoe ingewikkeld dat eigenlijk is, misschien is er wel heel weinig om trots op te zijn. We denken na over hoe wij die identiteitsvraag kunnen gebruiken om mensen mee te krijgen in iets wat veel complexer en veel reëler is dan hup Holland hup.' Het debat aangaan is een belangrijk onderdeel van het programma. 'Dat is denk ik een verschil met de academische geschiedschrijving', aldus Goedkoop. "Als je schrijft voor een kleine kring

van specialisten, dan hoeft je daar allemaal niet aan mee te doen. Dan hoeft je je handen niet vuil te maken aan de identiteitsdiscussies en dat doen wij wel. Wij stappen daarin en we proberen die discussie vervolgens binnen onze eigen programma's naar onze eigen hand te zetten.'

TUSSEN LERING EN VERMAAK

Populair vermaak en serieuze geschiedenis gaan volgens Goedkoop prima samen. 'Als je publiek wil, dan moet je het publiek een beetje verleiden. Dat geldt voor TV, maar ook voor een stuk in de krant of een roman. Ik heb dat voor mezelf nooit een probleem gevonden, omdat ik zelf altijd heel makkelijk verleid word door geschiedenis. Dus ik zou niet weten waarom je dat vermaak zou moeten schuwen. Je moet het schuwen op het moment dat het vermaak ten koste gaat van wat je wil zeggen en dat is natuurlijk altijd een spanningsveld. Je hebt altijd te weinig tijd, dus je moet altijd versimpelen.' Hij denkt dan ook niet dat geschiedenisprogramma's door hun relatief lage informatiedichtheid oppervlakkig zijn 'Kortgezegd: ik tel mijn zegeningen dat ik bij de televisie terecht ben gekomen. Het is een medium waar ik inhoudelijk veel minder kwijt kan, maar wel de rijkdom aan zintuigelijke indrukken kan toevoegen, waardoor mensen open staan voor dat beetje aan inhoud en morele issues. Ik heb vaak het gevoel gehad dat academische geschiedschrijving de verleiding, het voertuig waarmee je mensen naar je onderwerp kunt brengen, weinig gebruikt.'

DE TOEKOMST VAN ANDERE TIJDEN

In 2019 wordt *Andere Tijden* flink gekort wat betreft zendtijd. Het aantal uitzendingen wordt gehalveerd. 'En dan weet je het wel, het begin van het einde', aldus Goedkoop in zijn oproep om het programma voort te laten bestaan. De ontwikkelingen bij *Andere Tijden* staan niet op zichzelf. Eerder verdween de *Grote Geschiedenisquiz* al van de buis en ook programma's als *Brandpunt*, *Tegenlicht* en *Argos* krijgen verkortingen van de zendtijd en krimp van de budgetten te verwerken. Deze tegenslagen trekt Goedkoop zich als gezicht van *Andere Tijden* persoonlijk aan. 'Ja, dat maakt mij ongelofelijk kwaad, vooral ook hoe het gegaan is, maar laten we dat overslaan. Bedrijven en organisaties gedragen zich als psychopaten en psychopaten zijn mensen die alleen een geheugen hebben als het ze uitkomt en empathie hebben als het ze uitkomt. Het komt voor dat iemand die het ene moment volop steun geeft en het andere moment, een paar weken later zegt: "Sorry jongens, jullie zijn de helft van jullie uitzendingen kwijt."

De website van *Andere Tijden*, die door veel scholen wordt gebruikt, wordt momenteel clandestien in de lucht gehouden. De redactie wil de site niet laten verdwijnen, want op andere NPO-websites is geen ruimte voor de bijna zevenhonderd afleveringen van *Andere Tijden*. 'Zevenhonderd keer

een halfuur, 350 uur Nederlandse geschiedenis, gewoon gratis, beschikbaar voor iedereen, weg!' Dat weigert de redactie te laten gebeuren.

Ondanks het zware weer voor Andere Tijden, staan er nog meerdere programma's voor Goedkoop op de agenda. Zo werkt hij mee aan een serie over het interbellum die in het najaar wordt uitgezonden, en dat er een serie over de dekolonisatie van Indonesië wordt voorbereidt. Daarnaast zou hij graag weer een boek schrijven, maar 'niet tussen alles door, maar om echt vast te plakken op een stoel en dan door te gaan tot het klaar is.'

TIPS AAN STUDENTEN

Op de vraag of Goedkoop nog tips heeft voor toekomstige studenten antwoordt hij twijfelend, 'Wat hebben anderen gezegd?'. Na lang nadenken komt Goedkoop tot zijn devies: 'Kleio is een muze, en dat is echt zo. Geschiedenis die alleen maar wetenschap probeert te zijn, dat is een boterham zonder beleg. Een boterham die al heel lang ligt, een hele droge, oude boterham; en dat is zonde. Geschiedenis is ook een soort van magie. Het verleden is weg, en het vormt ons toch. Het is niet alleen wetenschap, het is ook een vorm van magie waar wij allemaal aan onderhevig zijn.'

MEER VERLEDEN MEER HEDEN

ATHENAEUM BOEKHANDEL

Spui 14-16, Roetersstraat 41 & Van Baerlestraat 170-172, Amsterdam
Gedempte Oude Gracht 70, Haarlem
Athenaeum.nl

A B

HEERSEN, HIËRARCHIE, HUWELIJKEN

Diversiteit in de Nederlandse overzeese
koloniën

Interview met promovenda Sophie Rose

Maike de Jongh

De Nederlandse overzeese koloniën omspannen tijdens de Gouden Eeuw een enorm gebied, met inwoners van een grote diversiteit. Het rijk werd in feite bestuurd door commerciële bedrijven: de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). Ondanks dat hun primaire bezigheid financieel gewin was, moesten ze toch een manier vinden om haar diverse inwoners in goede banen te leiden. Hoe gingen ze om met de grote hoeveelheid aan religies, gedragscodes, etniciteiten en sociale klassen? Sophie Rose houdt zich bezig met deze vraag als promovendus binnen het onderzoeksproject *Resilient Diversity*. Ze probeert hierbij verbanden te leggen tussen het rijk in het Oosten en het rijk in het Westen, en te ontdekken wat de wisselwerking was tussen de compagnieën en de lokale bevolking.

Sophie Rose volgde haar bachelor aan Amsterdam University College (AUC). Hier kreeg ze de mogelijkheid om een half jaar te studeren op McGill University, waar ze zich verdiepte in gender en seksualiteit. Daarna volgde ze de master cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en een tweede master aan the University of Chicago. Het idee was om daar te promoveren. Het perspectief van minstens zeven jaar lang promoveren in de VS viel echter toch tegen, dus ze besloot om na de master haar koffers weer in te pakken en op zoek te gaan een plek in Nederland. Door een vacature van de Universiteit Leiden kwam ze terecht bij het onderzoeksproject *Resilient Diversity*. Binnen dit onderzoek is ze werkzaam in het deelproject *Regulating Relations: Controlling Sex and Marriage*, wat nauw aansluit bij de onderwerpen waar Rose zich tijdens haar studie op richtte.

Rose en haar collega's bestuderen hoe met diversiteit werd omgegaan het Nederlandse overzeese rijk tijdens de zeventiende- en achttiende eeuw, zowel door de Nederlanders zelf als door de lokale bevolking. Bijzonder hierbij is het onderzoeksgebied zowel het rijk van de VOC als het rijk van de WIC beslaat. Vaak worden deze twee regio's los van elkaar behandeld in aparte onderzoeksvelden, waardoor er weinig onderlinge verbanden worden gelegd. Rose doet dit door te kijken hoe de diversiteit van het rijk haar weerklank vond in de dagelijkse relaties tussen mensen. Dat betekent dat ze veel werkt met familie- en huwelijkszaken in beide regio's. Dat zijn veelal

juridische bronnen, zoals plakaten en verslagen van rechtszaken. Hierin komt de wisselwerking tussen de lokale bevolking en de VOC of WIC steeds weer naar voren, aldus Rose: 'De VOC en de WIC hadden allebei een mandaat dat ze wetten mochten en moesten handhaven, maar tegelijkertijd kwamen er op lokaal gebied specifieke dingen naar voren. Dan zie je bijvoorbeeld dat in Suriname of Guyana opeens alleen blanken na negen uur op straat mochten komen, omdat de zwarte bevolking blijkbaar als bedreiging werd beschouwd. Of er is opeens een heel specifieke regel over de huisvesting van ongetrouwde vrouwen. Dat geeft aan dat er daarover iets speelde.'

Daarnaast is uit veel wetten en rechtszaken af te lezen wat de heersende normen en waarden van een bepaalde regio waren. De verschillende soorten rechtszaken die worden aangespannen geven bijvoorbeeld veel informatie over zaken als mannelijkheid en vrouwelijkheid, eer en de rol die etniciteit speelt in huwelijken. Voor Rose is de historische waarheid van de misdrijven niet zozeer relevant: 'Ik ben meer geïnteresseerd in de argumenten die mensen aandragen, of het beeld dat ze van zichzelf proberen te scheppen. Dat zegt veel over normen die er waren, bijvoorbeeld wat werd gezien als een slechte vrouw of een slechte man.'

Sophie Rose

Zo heeft Rose onder andere onderzocht wat de rol van etniciteit in huwelijken en echtscheidingen is. Interessant hierbij is dat de VOC en de WIC niet per definitie wilden dat Europeanen alleen met Europeanen trouwden. Interraciaal huwelijken kwamen met regelmaat voor, en in sommige gevallen was dat zelfs noodzakelijk. In Indonesië waren er bijvoorbeeld zeer weinig Europese vrouwen te vinden, omdat de meesten de maandenlange overtocht naar Azië niet mochten of wilden maken. Daarom trouwden veel Nederlandse mannen met lokale vrouwen. Het was echter absoluut verboden voor een lokale man om met een Nederlandse vrouw te trouwen. Hiervoor is geen duidelijke verklaring te vinden, maar Rose heeft wel een hypothese: 'Er is natuurlijk een hiërarchie binnen het huwelijk, waarin de man dominant is. Tegelijkertijd heb je ook een koloniale hiërarchie waarbij de Europeanen aan de top stonden. Dus als je het omdraait en een Aziatische of Afrikaanse man en een Europese vrouw met elkaar laat trouwen dan draai je ook de hiërarchie om, en dat vormt een bedreiging.' Er is hier overigens wel een verschil zichtbaar tussen het beleid van de VOC en dat van de WIC: in de Cariben ging het veel meer om huidskleur, terwijl in Azië ook veel andere factoren bepaalden

bij welke groep je hoorde, zoals religie, familiebanden, en opvoeding.

Ook economische motieven speelden een rol in de huwelijksregelgeving. Een mooi voorbeeld hiervan is te vinden op Sri Lanka. De samenleving daar is onderverdeeld in kasten die ieder een economische rol te vervullen hadden. Voor de VOC was de kaste van de kaneelschillers in het bijzonder relevant. 'Veel plakkatens die worden uitgegeven over huwelijksreglementen gaan allemaal over de kaneelschillers. Bijvoorbeeld als een kaneelschiller trouwt met iemand die niet christen is, worden de kinderen automatisch ook onderdeel van de kaste van de kaneelschillers, met de bijbehorende herendiensten die ten behoeve van de VOC kwamen.'

De regelgevingen van de handelsmaatschappijen waren echter niet alleen restrictief. De lokale bevolking maakte er in veel gevallen handig gebruik van. Bijvoorbeeld in Elmina: 'Mensen uit Elmina of uit de regio die met elkaar in conflict waren over bijvoorbeeld een erfenis, vroegen aan de WIC of die dat wilden beslechten. De WIC werd dus gezien als een soort neutrale partij.' Ook is bijvoorbeeld te zien dat de huwelijken in Indonesië tussen de lokale vrouwen en de Nederlandse mannen vaak een kans betekenden om hoger in de sociale hiërarchie te komen voor de gehele familie van deze vrouw. 'Mensen maken op verschillende manieren gebruik van de hulpbronnen die ze beschikbaar hebben, en dat heeft dan weer effect op de machtsstructuren die er bestaan.'

Aan het eind van haar onderzoek hoopt Rose dat ze kan laten zien dat moraliteit geen statisch gegeven is, maar dat het constant verandert doordat mensen het strategisch toepassen voor vaak heel praktische doeleinden. Dit wordt bijzonder goed zichtbaar in een diversiteitscontext zoals het Nederlandse vroegmoderne rijk, waarin mensen van ontzettend verschillende achtergronden samenleefden onder sterk ongelijke machtsstructuren. Zowel van onderaf als van bovenaf werd invloed uitgeoefend op regelgeving. Morele normen en waarden van de lokale bevolking vonden haar weerklank in de wetten, en andersom hadden de wetten invloed op structuren in de bevolking. Het is deze uitwisseling van informatie die ook bruikbaar is als voorbeeld voor het heden. 'Ik zie geschiedenis als een soort enorm laboratorium waarin allemaal experimenten worden uitgevoerd en we kunnen nu de resultaten bekijken, en daar uit leren.'

RECENSIES

EEN CONTOUR IN DE CONTEXT

René van Stipriaan, *De hartenjager. Leven werk en roem van Gerbrandt Adriaensz. Bredero*, Querido, 2018; 9789021409528; hardcover; € 24,95.

Op 23 augustus 1618 overleed Gerbrandt Adriaenszoon Bredero. In het kader van zijn vierhonderdste sterfdag verscheen op 23 augustus jongstleden een biografie van de hand van René van Stipriaan. De literair historicus liet met zijn werken *Lof der Botheid* en *Het volle leven* reeds zien dat hij met vaardige pen de cultuur van het vroegmoderne Nederland in woorden weet te vatten.

De keuze voor een Brederobiografie is echter geenszins logisch gezien de weinige feiten die over Bredero (1585-1618) bekend zijn. Niettemin heeft Van Stipriaan het aangedurfd het levensverhaal van de jonggestorven dichter en toneelschrijver op te tekenen. Het weinige dat met zekerheid over Bredero te zeggen is vult Van Stipriaan vaardig aan met contextuele passages over een snel veranderend en ontwikkelend Amsterdam in een roerige Republiek. Zijn werk is daarmee een poging 'om de rijkdom en variatie in zijn [Bredero's] oeuvre in het licht te zetten van de mogelijk nog rijkere en wendbaardere geest die dit allemaal voortbracht' tegen de achtergrond van de 'na-

dagen van een overgangstijd'. 'De wereld werd complexer (...) en het werk van Bredero ademt die verandering.' (p.13). Het menselijke aspect van Bredero blijft in deze biografie derhalve enigszins onderbelicht, maar, zo stelt de vroegmodernist vast, de schrijver Bredero treedt erdoor naar voren.

Van Stipriaan laveert vervolgens vanaf de eerste bladzijde moeiteloos van context naar werk en van feiten naar veronderstellingen, dikwijls aangevuld met primaire bronnen van Bredero's tijdgenoten. Het maakt dat je als lezer als vanzelf wordt meegezogen in het bruisende Amsterdam van de zestiende eeuw. Vanuit die Amsterdamse context laat Van Stipriaan langzaam het contour van Bredero naar voren komen. En hoe verder het eerste deel van *De hartenjager* vordert, des te duidelijker wordt de contour. De simpele volksjongen die Bredero was verandert allengs in een virtuoos dichter; het unieke vervangt het exemplarische.

Ondertussen blijft Van Stipriaan kwistig strooien met cultuurhistorische context. Zo kom je gaandeweg *De hartenjager* meer te weten over het intellectuele klimaat van de vroege Republiek en haar rederijderskamers, de wereld van het vroegmoderne schermen, zeventiende-eeuwse ethiek, godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten en mogelijke transnationale tendensen onder

vroegmoderne literatoren als Bredero.

Te midden van dit alles staat de ontwikkeling van Bredero als dichter centraal. Van Stipriaan geeft blijk van een doorwrochte lezing van Bredero's werk en is bovendien analytisch zeer sterk. Zo wijst hij diverse moderne interpretaties over Bredero's liefdesleven naar het rijk der fabelen en maakt hij het zeer aannemelijk dat Bredero's vroege dood zelfverkozen was. Hoewel Van Stipriaan hierbij de grenzen van het speculatieve opzoekt blijft hij zich aan de feiten houden. Hierin schuilt het knappe van zijn biografie: Van Stipriaan doet suggesties, wikt en weekt de argumenten, speculeert er lustig op los, maar nimmer doet hij een uitspraak die hij niet kan schragen met overtuigend bewijsmateriaal.

Dat Van Stipriaan de dichter Bredero hierbij vaak zelf aan het woord wil laten is gezien zijn in-steek logisch. Maar de omvangrijke en frequent aangehaalde passages en citaten van Bredero's werk doen de lezer zo nu en dan duizelen, zeker wanneer Van Stipriaan ze duidt met conclusies die hij als vanzelfsprekend doet voorkomen, maar voor de lezer die minder goed op de hoogte is van Nederlandse renaissanceliteratuur soms lastig te volgen zijn. Zo en nu dan tracht Van Stipriaan het werk van Bredero bovendien voor moderne ogen aantrekkelijker te maken door te verwijzen naar moderne fenome-

nen en begrippen. Hoewel dergelijke pogingen nobel zijn om de lezer te helpen die soms worstelt met Bredero's strofes doen ze het werk geen goed. Het classificeren van dichter Jan Vos als een vroegmoderne Joop van den Ende, Bredero als voorloper van John Lennon en Paul McCartney en P.C. Hooft als xenofobe populist, leiden eerder af dan dat het waardevolle toevoegingen zijn aan Van Stipriaans betoog.

Maar dit zijn uitzonderingen die weinig af doen aan de kwaliteit van *De hartenjager* als geheel. Van Stipriaan is erin geslaagd een levendig portret op te tekenen van de bij leven beroemde dichter die nadien snel in de vergetelheid belandde. Van Stipriaan lardeert Bredero's biografische feiten overtuigend met cultuurhistorische context en zet zo een virtuoos dichter neer die de vertolking was van zijn eigen woelige tijdsgewricht.

Koen de Groot volgt de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij ook zijn bachelorstudies geschiedenis en Italiaanse taal & cultuur voltooide. Zijn interesses gaan uit naar natievorming, geschiedenispolitiek, buitenlandse oorlogsvrijwilligers en Jamaicaanse geschiedenis.

DE ROMEINSE METROMAN

Olson, K. *Masculinity and dress in Roman antiquity*. Abingdon (2017) Routledge; ISBN: 9781138932937; hardcover; 200 pagina's; € 118,-

Dit boek over Romeinse kleding van de hand van dr. Kelly Olson is een zeer welkome uitgave voor student én specialist. De mannelijke kant van Romeinse kleding en gendernormen was toe aan een eigen monografie om de disbalans met de grote aandacht voor de vrouwelijke kant van het onderwerp van de afgelopen twee decennia recht te trekken.

Het boek vormt een tweeluik met haar eerder verschenen boek *Dress and the Roman woman* uit 2008. De twee boeken vullen elkaar dan ook goed aan, en zijn zowel apart als samen goed te lezen. Studenten vinden in dit boek een toegankelijke introductie tot de discipline van *dress studies*. Specialisten zullen de discussie van de riantе hoeveelheid primair (voornamelijk literair) bronmateriaal kunnen waarderen. Daarnaast zullen zij de bijdrage die het boek levert aan de huidige discussies over gender en concepten van mannelijkheid in de oudheid kunnen waarderen.

De eerste twee hoofdstukken behandelen de variatie aan mannelijke Romeinse kleding per kledingstuk. De historische ontwikkeling, symbolische en

sociale waarde van kleding, maar ook sieraden en schoeisel zijn hier ordelijk samengevat. Deze aanpak is wat antiquarisch en voor de specialist overbodig, maar voor wie dit boek gebruikt als de eerste introductie tot kleding in de oudheid hebben deze hoofdstukken een grote meerwaarde. De aanbevelingen die de auteur doet voor literatuur per kledingstuk zijn een prettige aanvulling en maken het de lezer makkelijk om zich verder te verdiepen in een onderwerp. Helaas ontbreekt een bespreking van haarstijlen en gezichtsbeharing zowel in deze hoofdstukken als in de rest van het boek. Ook in kapsels en baarden waren er modes, en verschillende soorten gezichtsbeharing hadden symbolische waarde. Baarden konden bijvoorbeeld een teken van rouw zijn in de Republiek en vroege Keizertijd. Een dergelijke discussie had dan ook goed gepast in hoofdstuk drie, dat over armoede, rouw en *sordes* gaat. Een discussie die meer ruimte had mogen krijgen is in hoeverre de toga een formele dracht was die beperkt was tot bepaalde contexten zoals het politieke publieke leven en begrafenissen. Vooral in de conclusie gaat de auteur hieraan voorbij en lijkt te suggereren dat de toga de alledaagse dracht van de Romeinse man was: 'although it [the toga] underwent alterations in drape, it remained essentially the same garment for five hundred years; not until late antiquity did the normal

dress of males see a real transformation: to tunic, trousers and cloak.' (p. 168). Ook de begrippen *habitus* en *mentalité* en hun toepassing in het boek hadden uitgebreider besproken kunnen worden in de introductie en conclusie

Deze kritiek neemt niet weg dat het boek ook zeer waardevolle discussies bevat, voornamelijk in de thematische hoofdstukken drie tot en met vijf. In hoofdstuk drie worden enkele normaal onderbelichte onderwerpen besproken, zoals de kleding van de armen en de gewone man, en de verschillende manieren waarop mannen via hun kleding uitingen gaven aan rouw, protest of een staat van juridische beschuldiging. Hoofdstuk vier bespreekt het verplichte nummer van kleding als statussymbool. Toch komt Olson hier met vernieuwende en interessante bijdragen over de mannelijke fashionista's (*the clotheshorse*) en hoe geperste vrouwen in kleding belangrijk waren voor het uiterlijk van de toga (*folds in clothing*).

Olsons argumentatie voor het bestaan van *dandies* (in het Nederlands ook wel bekend als de 'metroman') in de oudheid in hoofdstuk vijf is van grote wetenschappelijke waarde. Het bestaan van een subcultuur van zeer modebewuste urbane (rijke) jongemannen, de bewuste *dandies*, die de grenzen opzochten van gendernormen met hun kleding, toilet en ambigue seksualiteit ver-

ruimt en nuanceert ons begrip van het Romeinse spectrum van mannelijke genderidentiteiten. Het boek levert een belangrijk bijdrage aan de studie van gender en kleding in de oudheid, zowel door nieuwe bijdragen van de auteur als de grondige up-to-date samenvatting van bekende onderwerpen. Daarmee is het een belangrijk overzichtswerk dat thuishoort in iedere universiteitsbibliotheek.

Anique Hamelink is PhD student aan de Universiteit van Amsterdam. Zij doet onderzoek naar de relatie tussen kleding, gender en culturele identiteit in het noordwesten van het Romeinse Rijk. Haar project is onderdeel van het NWO-onderzoeksprogramma 'Anchoring Innovation' van de Nationale Nederlandse onderzoeksschool voor de oudheid OIKOS.

DE VRIJE AFRO-SURINAAMSE GEMEENSCHAP IN KOLONIAAL SURINAME

Karwan Fatah-Black, *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname*, Ambo|Anthos, 2018; ISBN 9789026339318; paperback; 223 pagina's; €20,-.

'Wereldwijd kenden alle slavernijssystemen ontsnappingsroutes' (p. 20). Het is deze grens tus-

sen slavernij en vrijheid die het onderzoeksonderwerp vormt van Karwan Fatah-Blacks nieuwe boek *Eigendomsstrijd*. Toen in 1863 slavernij in Suriname werd afgeschaft bestond er in Paramaribo al een tijd lang een vrije Afro-Surinaamse gemeenschap. Hoewel deze vrijheid voor de meesten slaafgemaakten niet toegankelijk was, laat Fatah-Black door het bestuderen van deze stedelijke vrije gemeenschap zien dat het uitzichtloze leven van de meeste plantageslaven niet het volledige verhaal is geweest. Te vaak hebben historici zich volgens hem louter gericht op de geschiedenis van de plantages en het heroïsche verzet hiertegen vanuit de Marrons, de gevluchte slaven die zelf een gemeenschap wisten op te richten in de oerwouden van Suriname. In zijn boek vertelt Fatah-Black een complexer en genuanceerder verhaal door zich te richten op de subtiele vormen van stedelijke emancipatie en vrijheid.

De eerste groep slaafgemaakten die middels manumissie hun vrijheid verkreeg waren de concubines van de plantage-eigenaren en diens gemeenschappelijke kinderen. Zodra deze kinderen erkend werden door hun vader lag er een toekomst van sociale stijging voor ze open. Ook de concubines konden hierdoor soms hun vrijheid verkrijgen. Plantage-eigenaren lieten deze vrijlating vaak opstellen in hun testamenten, die hiermee

een belangrijke bron vormen voor de geschiedenis van de eerste vrije Afro-Surinamers. Een andere belangrijke groep vrijgelatenen waren de Zwarte Jagers die in dienst van de koloniale overheid streden tegen de Marrons. In ruil voor een aantal jaar militaire dienst kregen de voormalige slaven vrijheid en een eigen stukje land. Hoewel beide groepen verlost waren van de ketens van slavernij, laat Fatah-Black zien dat zij nog steeds 'leefden in een samenleving waar racisme en slavernij allesbepalend waren' (p. 50). Gedurende het boek wordt duidelijk dat we ons op een complexe grens tussen slavernij en vrijheid bevinden.

Waar op de plantages de grenzen tussen slaaf en vrij en tussen zwart en wit duidelijke getrokken werden, waren Paramaribo en haar Waterkant bij uitstek plekken waar deze grenzen vervaagden. De Waterkant was de centrale weg aan de kade van Paramaribo waar velen schepen, goederen en mensen zich verzamelden en waar er altijd sprake was van handel en bedrijvigheid. Fatah-Black laat met zijn boek zien dat deze verbinding tussen Paramaribo en de maritieme wereld een chaotische plek kon zijn waar ras en status vloeibare concepten waren. Zo ontwikkelde zich in de Saraccastraat, de weg die aansloot op de Waterkant en de wijken van de vrije zwarte bevolking verbond met het economische en bes-

tuurlijke centrum van de kolonie, een informele economie waar de vrijen 'hun diensten en waren aanboden aan de continue stroom van arriverende zeelieden, opzichters en handelaren' (p. 81). Fatah-Black beschrijft de Waterkant als een voor koloniale bestuurders ongrijpbare ruimte waar vrije en onvrije mensen anoniem konden opereren en waar zwarte zeelieden een eigen inkomen konden verwerven en een ongekende vrijheid hadden.

Vanaf 1830 kwamen de formele en informele routes naar vrijheid en onafhankelijkheid volgens Fatah-Black echter onder druk te staan. Paradoxaal genoeg zorgde het vooruitzicht van de afschaffing van slavernij, en de voorbeelden hiervan in andere kolonies in het Caribisch gebied, ervoor dat de steeds ongeruster wordende koloniale elite met harde hand grip probeerde te krijgen op de informele economie en de vrije Afro-Surinaamse gemeenschap.

Het bovengenoemde verhaal is, met vele interessante details en voorbeelden, op een toegankelijke manier opgeschreven. *Eigendomsstrijd* is een populair-wetenschappelijk boek voor een Nederlands publiek en vormt daarmee een brug tussen 'de beschermde omgeving van de Leidse universiteit' (p. 186) en de Nederlandse maatschappij. Tegelijkertijd kent het boek een brede wetenschappelijke basis als onderdeel van Fatah-Blacks NWO onderzoekspro-

ject genaamd *Paths through Slavery*. Als lezer word je meegenomen in de achttiende- en vroeg negentiende-eeuwse geschiedenis van de Afro-Surinaamse gemeenschap in Paramaribo, waarbij er verschillende paden richting vrijheid en emancipatie aan bod komen die de slaven bewandelden.

Het zijn zodoende de levens van deze slaafgemaakten en vrije Afro-Surinamers die centraal staan in Fatah-Blacks onderzoek. Daarmee tracht hij subalterne levens naar de voorgrond van de geschiedschrijving te brengen, een methodologisch interessante maar lastige problematiek die hij enkel in zijn voorwoord kort aanstipt. Middels koloniale archiefstukken zoals erfenissen en rechtsdocumenten, vaak slecht leesbaar en in enorme hoeveelheden, slaagt Fatah-Black erin sporen van de Afro-Surinaamse gemeenschap van vroegmodern Paramaribo te traceren. Hoewel zijn methodologische invalshoek, waarbij de subalterne stemmen uit de koloniale bronnen worden gedestilleerd, slechts op de achtergrond aanwezig is, weet hij op een vernieuwende manier een toegankelijk verhaal te vertellen van koloniaal Suriname met de stedelijke slaafgemaakten en vrijgelatenen in de hoofdrol.

Marie Keulen volgt de bachelors geschiedenis en filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is geïnteresseerd in het vroegmo-

derne globale en koloniale verleden en zoekt daarin de spanning op tussen micro- en macrogeschiedenis.

POLITIEK, SCHANDAAL EN REPUTATIE IN DE LATE GOUDEN EEUW: HET TURBULENTE LEVEN VAN ROMEYN DE HOOGHE (1645-1708)

Henk van Nierop, *The Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708: Prints, Pamphlets and Politics in the Dutch Golden Age*, Amsterdam University Press, 2018; Amsterdam Studies in the Golden Age (serie); ISBN: 9789462981386; hardcover; 452 pp; € 99,00.

Omstreeks tien jaar geleden vond er ter gelegenheid van het driehonderdste sterfjaar van de Amsterdamse etser Romeyn de Hooghe (1645-1708) een tentoonstelling in de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam plaats, *Romeyn de Hooghe: de verbeelding van de Late Gouden Eeuw*. Werken werden getoond van de meest inventieve, productieve en veelzijdige prentenmaker die de Republiek gekend heeft, maar die bij het hedendaagse grote publiek helaas nog relatief onbekend is. Leider van het project was dr. Henk van Nierop, voorheen professor Vroegmoderne Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (sinds 2014 emeritus hoogleraar) en oprichter van het interdisciplinaire

onderzoeks-

programma *Amsterdam Centre for the Study of the Dutch Golden Age*. De expositie en de gelijknamige tentoonstellingscatalogus zouden als 'springplank' dienen tot verder onderzoek naar het leven en oeuvre van deze ondergewaardeerde artistieke alleskunster. Zo nam Van Nierop de edele taak op zich een biografie te schrijven van de roemruchte graficus, die een uitzonderlijk turbulent leven leidde, doortrokken van sensatie en schandaal.

Een decennium later is het veelbelovende boek uit, en omvangrijker en informatiever kan het haast niet zijn. Het telt 452 pagina's, is rijk geïllustreerd en behandelt in veertien thematische paragrafen het intrigerende leven van 'Romeyn' – de auteur mag hem inmiddels bij zijn voornaam noemen – zonder de afbeeldingen op de voorgrond te laten treden, zoals in eerdere kunsthistorische boeken over deze visuele chroniqueur van de late Gouden Eeuw gangbaar was. Duidelijk is dat de historicus aan het woord is: het biografische doel van het reconstrueren van De Hooghes levensloop heeft prioriteit. Uit alles blijkt dat de gebeurtenissen tot op de bodem zijn onderzocht, van De Hooghes functie als Oranje-propagandist voor stadhouder Willem III tot aan zijn publieke zwartmakerij als godslasteraar en pornograaf, van zijn sociale wederopstanding in Haarlem tot aan zijn veroordeling

voor het Amsterdamse gerecht.

Niets lijkt de lezer bespaard te blijven. Waar het bronnenmateriaal ontoereikend is, vult de auteur de ruimte op met *educated guesses*, speculaties en vermoedens, wat helaas de leesbaarheid niet altijd ten goede komt. Het is onontkoombaar om sommige zaken open te laten, maar de vele vragen die opgeworpen worden en onbeantwoord blijven, zorgen voor enig oponthoud tijdens het lezen. Dit is niet nodig: het is begrijpelijk dat een biografie niet álles omvat, we hebben immers niet de middelen om in De Hooghes hoofd te kijken. Hoewel de auteur desalniettemin deze ambitieuze volledigheid heeft nagestreefd, is hij gelukkig niet in stoutmoedige conclusies vervallen.

De vaak opmerkelijke levenswandel wordt niet alleen stap voor stap nagevolgd, Van Nierop probeert ook de levenskeuzes te verklaren. De Hooghes 'self-fashioning as a gentleman' en zijn ambitie om de sociale ladder te beklimmen lijken als een rode draad door zijn leven te lopen. Maar waarom zette hij dan steeds zijn reputatie en eer, die hem goud waard waren, op het spel? Het is een belangrijke vraag die Van Nierop zich gedurende het boek stelt en waar de lezer bij mag helpen gissen. De thema's van eer, status en netwerken zijn in lijn met een benadering die de laatste jaren veel wordt gehanteerd in de kunst- en cultuurgeschiedenis van de Gouden Eeuw. De zeven-

tiende-eeuwse kunstenaar wordt in dit licht niet meer gezien als een geïsoleerd genie, maar als een zelfbewuste sociaal en cultureel ondernemer – een profiel dat perfect bij Romeyn de Hooghe past.

De ambivalente stijl van Van Nierop, heen en weer bewegend tussen een academicus en een romanschrijver, hebben het boek tot een uniek eindproduct gemaakt: in weinig wetenschappelijke publicaties eindigen de alinea's met *pageturning* zinnen die je dieper het boek in slepen. Ook de interdisciplinaire uitstapjes van de historicus verdienen het hier geprezen te worden: informatieve uiteenzettingen over bijvoorbeeld etstechniek of zeventiende-eeuwse literatuur passeren de revue en maken de stof toegankelijk voor de leek.

Van Nierop heeft ongetwijfeld een belangrijk werk verricht dat verder reikt dan het leven van slechts één personage. Het verhaal van Romeyn de Hooghe is ingebed in alle kennis en eruditie die de emeritus hoogleraar zijn hele loopbaan heeft opgedaan. *The Life of Romeyn de Hooghe* bevat prikkelende perspectieven in de huls van een traditionele biografie en zet hopelijk aan tot meer aandacht voor de levens achter de (vaak anonieme) prenten en boekillustraties die de Gouden Eeuw rijk was. Het is verplichte kost voor universiteitsbibliotheken en onderzoekers, maar ook een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in de Nederlandse

Gouden Eeuw en zichzelf simpelweg wil trakteren op een sappig doch tijdrovend levensverhaal dat leest als een historische thriller, schelmenroman en *Bildungsroman* in één.

Anne-Rieke van Schaik heeft kunstgeschiedenis gestudeerd en volgt nu de onderzoeksmaster geschiedenis en de master Boekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is geïnteresseerd in de kunst, cultuur en boeken van de Nederlandse Gouden Eeuw.

ABSTRACTS

Kim Sher, **Moderniteit als 'monumentale zakelijkheid'**

In this article Kim Sher discusses three unique monumental office-buildings which were built in the old city-center of Amsterdam during the period 1900-1940. In this period the city of Amsterdam underwent large scale changes as a result of different processes of modernization. Although the histories of these three buildings can be seen as examples *par excellence* of these processes, their place in the historiography of the modern city of Amsterdam remained marginal. This study is an attempt to start and fill this gap. These monumental office-buildings exhibit the big tension of modernity better than any other modern building-type; between the long-term and large-scale developments that tend to homogenize periods and areas on the one hand and on the other hand the unique concrete outcomes of these development which gave the modern city its actual heterogenous shape.

Doortje Swaters, **Tegen de grens van emancipatie**

This article explores the responses of different social actors in Nickerie (Suriname) to the British slave emancipation in 1834. Nickerie is separated from British-Guyana by the river Corantijn, which figured as a border between slavery and emancipation after 1834. Biased colonial historiography has structurally overlooked and misrepresented the consequential tensions. This article employs a renewal narrative and geographic focus to reconstruct the dynamics of Nickerie's plantation society. First, an analysis of government officials' journals will be used to illustrate that British emancipation hindered government authorities and planters, since slaves deserted and planters' privileges were restricted. Next, individual lifecycles within this social structure will be traced back by integrating quantitative information from slave registers, almanacs, and emancipation registers in both British and Dutch colonies. It appears that British slaves were brought to Nickerie, whereas British and Dutch planters made profit of the confrontation between two systems.

Maroesjka Verhagen, **Heerlijk Buiteneten**

In the seventeenth century the Dutch Republic saw some striking developments around local, seasonal, and self-sufficient foods; trends that resonate in present-day western cities. For prosperous Dutchmen an idyllic country life was the ideal escape from the overcrowded cities. These men and women started purchasing '*buitenplaatsen*' (country villas), and literature about outdoor living became a popular genre: the outdoors were healthier, more advantageous, more entertaining, and more blessed than the city. This idealisation of country living influenced food on the *buitenplaats*, and the other way around. An important consequence of this development was that people started to grow their own crops. This was accelerated by

the isolation of these villas and the publication of literature on the subject. During this 'country wave', food developed a significant role through which layers of meaning were revealed. Identities and virtues, such as Calvinism and commensality, were communicated through food in the *buitenplaats*.

AGENDA

UTRECHT SPOORSTAD

14 december 2018 – 6 juli 2019

In december 2018 bestond de spoorlijn tussen Utrecht en Amsterdam 175 jaar. Deze tentoonstelling, mede mogelijk gemaakt door het Initiatievenfonds van de Gemeente Utrecht, brengt de economische en sociale veranderingen die deze spoorlijn met zich mee bracht in beeld. Inmiddels is Utrecht een belangrijke stad in het spoornetwerk van Nederland. Het hoofdkantoor van de Nederlandse Spoorwegen, het Spoorwegmuseum en de nationale spoorwegenarchieven zijn er gevestigd. In de tentoonstelling nemen foto's, films en ander beeldmateriaal de bezoeker mee langs 175 jaar spoorgeschiedenis.

Kosten: Gratis.

Utrechts Archief, Utrecht.

BEELDVORMING OVER JOHAN MAURITS

4 april 2019 – 7 juli 2019

In 2019 organiseert het Mauritshuis een tentoonstelling over haar oprichter en naamgever Johan Maurits van Nassau-Siegen. Er wordt speciaal aandacht besteed aan de beeldvorming rondom Johan Maurits, van zijn reputatie als gouverneur in Nederlands-Brazilië tot hedendaagse visies op zijn leven en werk. Aan de hand van werken uit de collectie wordt het veranderende beeld over de oprichter in kaart gebracht. Ook wordt zijn tot nu toe onderbelichte rol in de slavenhandel belicht. In deze interactieve tentoonstelling worden de bezoekers actief betrokken om hun eigen beeldvorming verder te ontwikkelen en hun mening te delen.

Kosten: €15,50, gratis met Museumjaarkaart.

Mauritshuis, Den Haag.

MIDDELEEUWSE TUINEN, AARDSE PARADIJZEN IN OOST EN WEST

3 mei 2019 – 1 september 2019

Met de tentoonstelling over tuinen en bloemen in de middeleeuwen tracht het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een brug te slaan tussen tuinen in de westerse christelijke wereld en de oosterse islamitische wereld tussen 1200 en 1600. De exhibitie is tot stand gekomen in samenwerking met de

Hortus Botanicus Leiden en er komen onder ander moes-en siertuinen, middeleeuws tuinieren en luthoven aan bod. De bezoeker wandelt langs bloementapijten, schilderijen, opgegraven tuingereedschap en tegeltableaus. Ook geïllustreerde middeleeuwse manuscripten en herbaria kunnen worden ingezien.

*Kosten: €12,50, gratis met Museumjaarkaart.
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*